ՎԵՄԵՄԻՔ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Բ. ՏԱՐԻ — ԹԻՒ ԺԲ. — ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ — 1861

ԳԻՀՕ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՈՐ

ՑԵԻՐՈՊԻԱ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՍ*

Նիւթ ուսման։—ԺԲ. եւ ԺԶ. դարերուն քաղաքային հասարակութեանց վիճակին համեմատական պատկեր.—Կրկնակի խնդիր.—Ա. Քաղաքային հասարակութեանց ազատութեան վրայ.—Քաղաքներու վիճակը Ե. դարուց մինչեւ Ժ. դար.—Նրանց կրօնական ու վերականգնու�ը.—Հասարակային ազատամարութիւն.—Սահմանադիր հրովարտակներ։—Քաղաքային հասարակութեանց ազատութեան ընկերական եւ բարոյական արդիւնքները։—Բ. Քաղաքային հասարակութեանց Ներքին կառավարութեան վրայ.—Ժողովրդային ժողովներ.—Քաղաքային կարգադրութիւններ.—Բարձր ու ցածր կամ պատուաւոր եւ հասարակ քաղաքացիք.—Քաղաքային հասարակութեանց վիճակին տգեղագեղ կերպարանքները Եւրոպոյ այլեւայլ աշխարհներում։

Պարոնայք,

Արդեան քաղաքակրթութեան երկու առաջին մեծամեծ տարերց աւատային վարչութեան ու Եկեղեցւոյն պատմութիւնը մինչեւ ԺԲ. դարը տարանք։ Այսօր այս հիմնաւոր տարրներից երրորդին, կամենամ համարել, քաղաքային հասարակութեանց վրայ պիտի լինի մեր զրաղ-

*) Տես Ա. ու Բ. դասերը Ա. տարի թիւ Թ. Ժ. իսկ Գ. Դ. Ե. Զ. դասերը Բ. տարի թիւ Ե. Դ. Է. Ժ.

մանքը, նոյնպէս մինչեւ ԺԲ· դար, նոյն այն սահմաններումը մնալով, որոնց մէջ կանգնեցանք միւս երկու տարիքց համար։

Քաղաքային հասարակութեանց նկատմամբ, ինչ հանգամանքումն որ գտնուում էինք Եկեղեցւոյն կամ աւատային վարչութեան նկատմամբ, նոյն հանգամանքումը չենք գտնուում, այլ մի ուրիշ։ Ե· դարուց մինչեւ ԺԲ· դար աւատային վարչութիւնն ու Եկեղեցին, թէեւ յետոյ նորանոր զարգացումներ արած լինին, մեզ, դրեթէ, մի որոշ վիճակումն մնրոյզ են երեւել։ Տեսանք մենք նրանց ծագիլը, մեծանալը եւ իրանց հաստնութեան համիլը. քաղաքային հասարակութեանց համար նոյնպէս չէ։ Քաղաքային հասարակութիւնները ԺԱ· ԺԲ· դարերու վերջերումն է միայն, որ պատմութեան մէջ տեղ են ունեցել։ Ոչ թէ նրա համար, որ յառաջուց քննելու արժանի մի պատմութիւն ունեցած չեն եղել, ոչ թէ նրա համար, որ այն ժամանակից շատ յառաջ պատմութեան մէջ իրանց գոյութեան նշմարանքը գտնուած չէ եղել. հապա. նրա համար, որ ԺԱ· դարուն միայն աչխարհիս երեսին վրայ յայտնի երեւելին եւ արդեան քաղաքակրթութեան մի կարեւոր տարերքն են եղել։ Արդ աւատային վարչութեան եւ Եկեղեցւոյն նկատմամբ Ե· դարուց մինչեւ ԺԲ· դար, տեսանք մենք իրերուն պատճառներից յառաջ գալն ու զարգանալը։ Ամէն անգամ, որ մի բանից հետեւանք եւ կարծիք հանելու ճանապարհով, սկզբունքներից ճիշդ հետեւանքներ քաղեցինք, կարող էլ եղանք նոյն հետեւանքները ստուգելնոյն իսկ իրերը քննելով։ Քաղաքային հասարակութեանց նկատմամբ այս հեշտութիւնը չունինք, միայն նրանց ծագումը մօտից կտեսնանք։ Բայց ես այսօր ձեզ միայն իրերու եւ սիրդներու վրայ կարող եմ խօսիլ։ Ինչ որ պիտի ասեմ քաղաքային հասարակութեանց գոյութեան յառաջ բերած իրերուն եւ Եւրոպեան քաղաքակրթութեան ընթացքում իրանց արած ազդեցութեան վրայ, դրեթէ, զուշակական կերպով պիտի լինի։ Կարող պիտի չլինիմ ժամանակակից եւ ծանօթ եղած իրերն իրրեւ վկայութիւն յառաջ բերել. յետոյ ԺԲ· դարուց մինչեւ ԺԷ· դար պիտի տեսնենք քաղաքային հասարակութեանց զարգացում առնելը, կարգադրութեանն իր բոլոր արդիւնքն յառաջ բերելը եւ պատմութեանն էլ մեր կարծիքները հաստատելը։ Պարոնայք, այս հանգամանաց այլեւայլութեան վրայ պինդ եմ կանգնում, ես լինքս ձեզ յառաջուց դգուշացնելու համար այն թերակատար եւ վաղահաս բաներուն դէմ, որոնք կարող են գտնուիլ ձեր առջեւ հանելու պատկերս մէջ։

Հասարենք թէ, պարոնայք, 1798 թուին Ֆրանսիոյ սարսափելի վերաեռոզութիւնը սկսելու միջոցներուն ԺԲ· դարու մի քաղաքացի յանկարծ վեր կենար եւ մեր միջում երեւում լինէր եւ նրան տալիս լինէին կարդալու, թէ որ կարդալ գիտենար, այն թերթերից մինը, որ այն աստիճան ստատիկ մարդկանց խելքն ու միտքն էր շարժում եւ դրդը-

ռում. օրինակի համար, Պ. Սիէսի* թերթը «թէ ինչ է երրորդ կարգը»։ այն խօսքը կընկներ նրա աչքին անշուշտ, որն որ թերթին բնաբանն է. «Երրորդ կարգն է Ֆրանսեան ազգը բացի աղնուականք եւ եկեղեցականք»։ Ցեղ եմ հարցնում, պարոնայք, ինչ տպաւորութիւն կանէր մի այսպիսի խօսք մի այնպիսի մարդու գլխին. կկարծէք, որ կհասկանար։ Ոչ, այս խօսքերս «Ֆրանսեան ազգ» չէր հասկանար. վասն զի իրա ծանօթ եղած իրերից եւ իր ժամանակուայ բաներից ոչ մի բան նրան չէին ցոյց տալ եւ թէ որ հասկանում էլ լինէր այն խօսքը եւ յայտնի տեսնելու էլ լինէր, որ երրորդ կարգին է տրուել ամբողջ ընկերութեան վրայ գերիշխանութիւն վարել. անշուշտ այս բանս նրան յիմար, անզգամ եւ սմբարիշտ առաջարկութիւն կերեւար, այն ատելեան հակառակ կլինէր իրան, իրա ժամանակուայ տեսածներուն եւ իր դաղափարներու եւ զգացմունքներու ամբողջութեան հետ։

Արդ, պարոնայք, խնդրիր հիմա այս ապուշ կրթուած մարդուն, որ քո հետից դայ եւ տար նրան այս ժամանակուայ Ֆրանսիոյ մի քանի հասարակութեաց մէջ. Բէմս, Բուվէ, Լօն, Նոեօն, մի բոլորովին ուրիշ զարմանք կտանի նրան։ Քաղաք կմտնէ, ոչ աշտարակ, ոչ պարիսպ, ոչ քաղաքացի զօրք եւ ոչ մի պաշտպանողական ճար կտեսնէ։ Ամէն

(*) Սիէս արբան եւ տէրութենական պաշտօնեան ծնել է 1748 ին Ֆրէժիւզ եւ մեռել է Փարիզ 1836 ին։ Ֆրանսիայում Շարդրը քաղաքին եպիսկոպոսութեան ընդհանուր ատենապետն էր երբ Ժ. Լուդովիկոսն տէրութեան ընդհանուր կարգերու ժողովին հաստատութեան վճիռ տուաւ։ Սիէս պատահեր ժամանակ դանելով, նոր դաղափարներուն նպաստաւոր մի քանի թերթեր երեւան հանեց, որոնք հասարակաց կարծեաց վրայ զօրաւոր ազդեցութիւն բանեցրին եւ նոյն միջոցին ինքն էլ Փարիզի ընտրողներու կողմանէ ընդհանուր կարգերու։ կամ կարդաժողովին «էտատ—ժէնէրոս» զրկուեցաւ։ Աղնուականք եւ կղերականք մերժելով երրորդ կարգին հետ «տիէրս էտատ» միանալու, Սիէս առաջարկեց ժողովրդեան երիսփոխաններուն առանց նրանց շարունակել եւ իրրեւ ազգային ժողովք հաստատուիլ։ Թէպէտ եւ Սիէս ժողովին մէջ խիստ մեծարուեցաւ բայց իր հրապարակաւ խօսելու փոքր կարողութիւնը եւ իր փիլիսոփայական իրթնարանութիւններն արդելք եղան իրան մի մեծ զօրութիւն վարելու։ մի կազմած պատրաստած սահմանադրութեան ծրագիր առաջարկեց եւ ոչ անդամ քննութեան տակ ընկաւ, եկեղեցականաց նոր սահմանադրութիւն հաստատելու ժամանակ ընտրողականք իրան փարիզի արքեպիսկոպոս անել կամեցան, բայց նա չընդունեց այս պաշտօնը։ 1792 ին Ֆրանսիոյ ազգային ժողովում հրաւիրուելով դաշտայնոց կողմը բռնեց (այս ժողովի մէջտեղ կամ ցածր կողմը բռնողները դաշտայինք էին կոչւում եւ բարձր կողմերը նստողները լեռնականք) եւ Ժ. Լուդովիկոսի մահուան քուէ տուաւ, հասարակաց դատաւորութեան վրայ մի ծրագիր առաջարկեց, որնոր չընդունուեցաւ, յետոյ հասարակաց ազատութեան մանաժողովոյն անդամ դառաւ եւ Բալի դաշնադրութիւնը դլուխ հանող բանախօսութեանց մէջ մասն ունեցաւ։ Յայտնի համարձակ հակառակորդ ազատութեան երրորդ դարուն սահմանադրութեան դէմ, զործադիր ժողովին մէջ, տեղ ունենալը մերժեց հէնց նոր հաստատուելիս, բայց հինդհարիւրոց խորհրդին մէջ մնաց, ուրեղ շատ զօրաւոր եւ ներդործող եղաւ։ 1797 ին Գարնոտ եւ Բարթելէմի զործադրականաց դէմ

բան երեսի վրայ, բայց, ամէն բան առաջին եկողին, առաջին դրաւողին ձեռին թողած։ Քաղաքացւոյն սիրտը կնեղանայ այս հասարակութիւններն այնպիսի թոյլ եւ վատ ապահովութեան մէջ դնելուն համար։ Ներս կմտնէ եւ այն տեղ անց կացած բաներուն վրայ նրանց կառաւարուելու, պահպանուելու կերպին եւ բնակչաց կեանքին եւ վիճակին վրայ տեղեկութիւն կառնայ։ Մէկը նրան կասէ, թէ ազարիսներից դուրս մի իշխանութիւն կայ, որ իրա ուղածին պէս իրանց կկառաւարէ եւ առանց իրանց հաւանութեան իրանց վրայ հարկ կդնէ եւ իրանցից զօրք կժողովէ եւ պատերազմ կզրկէ, նոյնպէս առանց իրանց կամքին։ Իրանց քաղաքապետին, կարգապետին, ոստիկաններու վրայ խօսք կբացուի, քաղաքացին կտեսնէ, որ նրանք ընտրողները քաղաքացիք չեն եւ հասարակութեան գործքերը նոյն հասարակութեան մէջ չեն վճռուում։ Մի թագաւորական մարդ, մի ոստիկան ինքն իրանից եւ առանձին հեռուանց կառավարում է իրանց։ Այն էլ կասեն այս քաղաքացւոյն, թէ բնակիչքն ամենուին իրաւունք չունին միատեղ ժողովելու եւ միասին խորհուրդ անելու իրանց վերաբերելի գործքերու

եղաւ եւ ինքն էլ գործադիր տաւնին անդամ դառաւ, Բարրասի հակառակորդն եղաւ եւ շտապելոյց Բոնապարտի դարձն, որ նոյն միջոցում Եգիպտոսումն էր նրա դարձին նրա հետ միացաւ եւ մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ 1797 ին Նոյեմբերի 9 ի խռովութեան մէջ եւ առ ժամանակաց հիւպատոսներից մին անուանեցաւ։ Մի փոքր ժամանակ Բոնապարտի հետ վերին իշխանութեան մասնակից եղաւ. բայց շատ չանցկացաւ իր պաշտօնից վեր ընկաւ իր ամէնաղօր պաշտօնակցից եւ քաշուեցաւ. բայց սրա փոխարէն Ծերակուտի խորհրդական անդամի պատիւը տուին։ Գրոսն անուն երիտասարդն հետ մեռաւ, եւ մի փոքր յետոյ Կայսրութեան Կոմս եղաւ, բայց իզուր Բուրբոնեան թագաւորական տեղի վերահաստատութեան ժամանակ 1815 ին աքսորվելով Ֆրանսիայից Բրուքսել դնաց եւ այնտեղ մնաց, մինչեւ որ 1830 ին նորից Ֆրանսիա մտաւ եւ 1822 թուին բարոյական դիտութեանց ճեմարանին անդամ դառաւ։

Սիեէս իր ժամանակին գրեթէ ամենամեծ քաղաքագէտ մարդն եղաւ, ինքն եղաւ երրորդ կարգին ամենամեծ կարեւորութիւն ունենալը հաստատողը, Ֆրանսիոյ յեղափոխութեան ամենամեծ եւ ամենակարեւոր հնարքներն ու միջոցները պատրաստողը, եւ ազգային ժողովոյն կազմութիւնը, մարդկային իրաւանց յայտնութիւնը Ֆրանսիոյ երկրին նոր բաժանումնք, որով նահանգներու խորութիւնները ու արտօնութիւնները ջնջուեցան յառաջ բերող եւ պատճառ լինող. նոյնպէս նոր ընդունուած առհանարդութեանց մէջ մեծ մասնակցութիւն ունեցողը։ Սիեէս շատ նշանաւոր խօսքեր ունի մանաւանդ այն խօսքն, որոնք ասել է սահմանադիր ժողովոյն համար մի առիթով թէ «Գ-ՈՆՈՒ-Մ ԷՆ ԱՂՈՐ ԼԻՆԵԼ Է— ԷՆ ԻՄՈՒ-ՄԻՐԴԸ ԼԻՆԷՔ Սիեէս նոյնպէս մի շատ քաղաքագիտական գրուածքներ ունի, որոց մեծ մասը ժամանակին յարմար գրուածքներ են, ամենից հռչակաւորն է 1789 թուին սկիզբներում հրատարակածն, որոնք այս վերնագիր ունի «Ի՞ՆՉ ԷՐ ԵՐԷՍԴ ԽՈՒՐԸ—ՈՒՆ ԲԱՆ—Ի՞ՆՉ ԷՐ ԵՂԵԼ ԴԻՆՔ— ՈՅՈՐ—ՍԼԻՆԼ։ Ի՞ՆՉ Է ԻՆԴՐՈՒ-Մ ՈՒ ԲԱՆ ԳՈՒՆԼԻ» ահա այս թերթին վրայ է, որ Պարոն Գիզոն այստեղ խօսում է, երրորդ կարգ առածն էլ քաղաքացիքն են ազնուականներից եւ եկեղեցականներից յետոյ։

Ծ. Թ.

վրայ եւ թէ իրանց եկեղեցւոյն զանազան ամենեին իրանց հրապարակ չի կանչէր, չի հրաւիրէր։ ԺԲ. դարեան քաղաքացին չուարած եւ չփոթուած կենայ. մի վոքր յառաջ դարմանալով զարհուրած ապուշ էր դառել հասարակային աղղին, այսինքն՝ երրորդ կարգին իրա սեպհականած մեծութեան եւ կարեւորութեան վրայ եւ անա հիմա տեսնում է նոյն հասարակութիւնն իրա յատուկ բունին մէջ տարկութեան, թուլութեան եւ վատութեան, դրեթէ եւ ոչնչութեան վիճակից վատթարագոյն վիճակին մէջ, մի տեսարանին միւս հակառակ տեսարանն է տեսնում, զերիչխանութեամբ զօրաւոր եղած քաղաքացիներ տեսնելուց յետոյ, սնկարողութեան մէջ ընկած քաղաքացիներ է տեսնում։ Ի՞նչպէս կարելի է կամենալ, որ նա կարող լինի հասկանալ եւ հաւան կենալ առանց իր խելքն ու միտքը տակնուվրայ լինելու։

Պարոնայք. յետ դառնանք եւ մենք ԺԹ. դարու քաղաքացիքս դէպի ԺԲ. դար, կրկին մի եւ նոյն տեսարանը կտեսնենք իրա հակառակ կողմից։ Ամէն անգամ, որ ընդհանուր բաներուն, տէրութեան վիճակին, երկրին կառավարութեան եւ ընկերութեան ամբողջութեան վրայ մեր աչքը կդարձնենք, բնաւ ամենեին քաղաքացի չենք տեսնել, բնաւ ամենեին նրանց մասին ոչինչ չենք լսել. կտեսնենք, որ ոչինչ բանում չեն խառնւում եւ ոչինչ կարեւորութեան չունին, այլեւ եթէ կամենանք էլ իմանալ, թէ ինչ են մտածում եւ իրանք տէրութեան վրայ եւ ինչ կամ ինչպէս են խօսում նրա մասին եւ թէ ո՞րն է կամ ինչ է նրանց աչքին իրանց վիճակին հանդամանքը Ֆրանսիոյ ընդհանուր կառավարութեան հետ իրանց ունեցած կապակցութեան մէջ, կրտեսնենք, որ իրանց խօսակցութիւնն այս մասին կարդէ դուրս թոյլ, տկար եւ դձուռ է, իրանց նախնի տէրերը, այն պարոնները, որոնցից իրանք իրանց ազատութիւնն են խլել իրանց հետ, դէթ խօսքով. մի այնպիսի ամբարտաւանութեամբ են վարւում, որ մեղ կզարմացնէ, բայց իրանք, քաղաքացիք որա համար ոչ դարմանում են, ոչ էլ զարմանում։

Մանենք բուն հասարակութեան մէջ, տեսնենք այն տեղ ինչ է անց կենում, տեսարանը փոխւում է, մի տեսակ ամուր եւ պարապաւոր քաղաք ենք մտել, որոնց պաշտպանողներն են իրանք՝ քաղաքացիք։ Այս քաղաքացիք իրանք են իրանց վրայ հարկ դնողները, իրանք են իրանց քաղաքապետներն ընտրողներն իրանք են իրանց դատողներն ու պատժողները եւ իրանց գործքերուն վրայ խորհուրդ անելու համար ժողովք անողները։ Նրանց ամէնքն էլ այս ժողովներում են գալի եւ իրանց հաչուին պատերազմն տալի իրանց պարոններուն դէմ զօրք ունին, զէնք ունին. մի խօսքով. իրանք են իրանց կառավարում եւ իրանք են իրանց իշխանն ու թագաւորը։

Այս այն մի եւ նոյն աննման կամ իրարընդդէմ բանն է, որ ԺԷ. դարու Ֆրանսիայում, ԺԲ. դարեան քաղաքացուն այնչափ զարմաց-

բել էր. որ ապուշ էր կրթել. միայն իրանց տեղերից փոփոխուած են։ Այս տեղ (ԺԲ. դարումը) քաղաքացի ազգն է ամէն բան, հասարակութիւնը ոչինչ, այնտեղ (ԺԲ. դարումը) քաղաքացի ազգն է ոչինչ, հասարակութիւնն է ամէն բան։

Ի հարկէ, պարոնայք, պէտք է որ ԺԲ. դարուց մինչեւ ԺԸ. դար չատ բաներ անց կացած լինին եւ չատ կարգից դուրս դէպքեր եւ անցքեր պատահած եւ մեծամեծ յեղափոխութիւններ կատարուած լինին, որպէս զի մի ընկերական կարգի մէջ այսչափ փոփոխութիւններ բերեն։ Զնայելով այս փոփոխութեանց, տարակոյս չկայ, որ 1789 թուին երրորդ կարգ ժողովուրդը, (այսինքն՝ քաղաքացիք) քաղաքականօրէն խօսելով, ԺԲ. դարու հասարակութեանց սերունդն ու ժառանգը լինի։ Այս չափից դուրս զօռոզ եւ հպարտ ժողովուրդը, որ իր պահանջմունքը այնչափ բարձր է հասցնում, որ իր դերիշխանութիւնը այնչափ ազմուկ բառնալով է պահանջում եւ հռչակում, ոչ միայն վերածնել է պահանջում եւ ինքն իրան կառավարել, այլ նաեւ կառավարել եւ վերանորոգել է պահանջում աշխարհս, այս ժողովուրդն անտարակոյս եւ դէթ մեծ մասամբ այն հասարակութիւններից է ծագում, որոնք ԺԲ. դարումն գլուխ էին վերցնում բաւականին աննչան կերպով, թէեւ մեծ քաջութեամբ եւ մինմիայն մի երկրի խառնչում փախչելու մտքով մի քանի պարոններու աննչան ընտաւորութենից։

Անշուշտ, պարոնայք, ԺԲ. դարու հասարակութեանց վիճակին մէջը չէ, որ մի այսպիսի կերպարանափոխութեան մեկնութիւնը պիտի գտնենք։ Այս կերպարանափոխութեան կատարուելուն պատճառները ԺԲ. դարուց մինչեւ ԺԸ. դար հետզհետէ անց կացած դէպքերուն մէջն է. այն դէպքերուն մէջն է, որ քանի յառաջ գնանք, պիտի տեսնենք։ Սակայն, պարոնայք, երրորդ կարգն իրա սկզբնաւորութեան ժամանակ մի մեծ խաղ է դարձրել իր պատմութեան մէջ. թէպէտեւ մենք պէտք չունինք նրա սկզբանէ անտի ճակատագրին ամէն գաղտնիքներն իմանալ, սակայն նրա տուած բողբոջները պէտք է որ ճանաչենք, նրա յառաջուց ինչ լինելը յայտնում է նրա յետոյ ինչ լինելուցը. կարելի էլ է. որ չատ աւելի է իմացուում քան թէ նրա արտաքին երեւոյթը մեզ ցոյց է տալի դուշակել։ ԺԲ, դարու հասարակութեանց վիճակին մի թերակատար նկարագրութիւնն անդամ կարծեմ այս բանիս վրա ճեղ բաւական կլինի համոզելու։

Այս վիճակը լաւ ճանաչելու համար, պէտք է հասարակութեանց վրայ երկու գլխաւոր նայուածքով նայել։ Այն տեղ երկու գլխաւոր խնդիր կայ լուծելու։ Առաջինն է հասարակութեանց աղատութեանը, իմանալը, թէ ինչպէս է նրանց մէջ յեղափոխութիւնը կատարուել եւ թէ ինչ պատճառներով ինչ փոխխութիւններ է յառաջ բերել քաղաքացւոց վիճակին մէջ եւ թէ այս փոփոխութիւններով ինչքան են կատարել առհասարակ ընկերութեան մէջ՝ եւ ազրութեան միւս կարգերումը,

երկրորդ խնդիրն էլ է հասարակութեանց կառավարութեան, ազատ քաղաքներուն ներքին վիճակին, քաղաքացւոց միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց եւ քաղաքներուն մէջ տիրող սկզբունքներուն, կրպերուն եւ սովորութեանց վերաբերուածը։

Այս իրոյ աղբիւրներէն է, մի կողմից քաղաքացւոց վիճակին մէջ յառաջ եկած փոփոխութենից, միւս կողմից էլ իրանց ներքին կառավարութենից եւ իրանց հասարակային վիճակից, որ ըղխեցաւ եւ տարածուեցաւ բոլոր իրանց ազդեցութիւնն արդեան քաղաքակրթութեան վրայ։ Այս ազդեցութիւամբ յառաջ եկած իրերից ոչ մի իր չկայ, որ այս երկու պատճառներուն մէկին կամ մէկէլին հարկ չլինի վերաբերել։ Արդ երբ մի լաւ տեղեկութիւն կատանանք այս պատճառներուն վրայ։ երբ մի լաւ կիմանանք հասարակութեանց ազատութիւնը մին կողմից, հասարակութեանց կառավարութիւնն էլ միւս կողմից, մի կերպով ալէր կլինինք նրանց պատմութեան երկու բանալիքներուն։

Վերջապէս մի խօսք էլ կասեմ Եւրոպայում եղած հասարակութեանց վիճակին այլեւայլութեան վրայ. իմ ձեր աչքին առջեւը բերելու իրերն ամենեւին անխտիր ԺԲ. դարու ամէն հասարակութեանց նկատմամբ չեն վերաբերիլ. օրինակի համար, Իտալիոյ, Սպանիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսիոյ հասարակութեանց։ Ի հարկէ կան մի քանի իրեր, որոնք ամէնուն կպատկանին։ բայց մեծ եւ կարեւոր զանազանութիւններ կան։ Ցետոյ անց կենալիս ցոյց կտամ այս զանազանութիւնները, քաղաքակրթութեան կարգին մէջ կտեսնենք եւ այն ժամանակ աւելի մօտիկանց կքննենք։

Քաղաքային հասարակութեանց վրայ լաւ տեղեակ լինելու համար պէտք է մտքումն ունենալ քաղաքներուն ինչ վիճակի մէջ լինելը Ե. դարուց մինչեւ ԺԱ. դար։ Հռովմէական կայսրութեան ընկնելուց մինչեւ նոյն ժամանակները, երբ հասարակային յեղափոխութիւնը սկսաւ։ Այս տեղ, կրկնում եմ, շատ մեծ այլեւայլութիւններ կան։ Եւրոպիոյ այլեւայլ աշխարհներումը քաղաքներու վիճակը չափից դուրս փոփոխուեցաւ։ Սակայն այնպիսի ընդհանուր իրեր կան, որոնք կարելի են, գրեթէ, ամէն քաղաքներու համար էլ հաստատել. եւ ես մտադիր եմ այս իրերու մէջ մնալու. բայց երբ դուրս կգամ, մասնաւորապէս ուսելիքս Ֆրանսիոյ հասարակութեանց մասին պիտի լինի, մանաւանդ հիսիսային Ֆրանսիոյ հասարակութեան. Բոն եւ Լուառ գետերուն վերին կողմերուն, որոնք նկարելու պատկերի միջից դուրս կդան։

Հռովմէական կայսրութեան կործանուելուց յետոյ, պարոնայք, Ե. դարուց մինչեւ Ժ. դար քաղաքներու վիճակը ոչ ստրկութեան եւ ոչ ազատութեան վիճակն էր։ Շատ մարդիկ բառերու գործածութեան մասին մի եւ նոյն մոլորութեան մէջ կընկնին, որն որ ձեզ ցոյց տուի անցած օրը մարդկանց եւ դէպքերու նկարագրութեան մէջ. Երբ մի ընկն-

բութիւն երկար ժամանակ տեւել է, նոյնպէս եւ իր լեզուն, բառերը մի ամբողջ, որոշ եւ ճիշդ նշանակութիւն կատանան եւ գրեթէ վաւերական եւ պաշտօնական խօսքեր կդառնան։ Ժամանակը մտցրել է ամէն մէկ խօսքի նշանակութեան մէջ մի չատ մտքեր, խմաստներ, որոնք հէնց հնչելիս կամ ասելիս կղարթնուն եւ ամէնքն էլ մի եւ նոյն ժամանակուայ բառերն չլինելով, ամէնքն էլ մի եւ նոյն ժամանակին չեն պատշաճիլ. օրինակի համար, «ստրկութիւն եւ աղատութիւն» բառերը այսօր մեր մտքին մէջ չատ աւելի ճշդրիտ եւ ամբողջ խմաստ եւ միտք կղարթուցանեն քան թէ Ը.Թ.Ժ.դարու նրանց նշանակութիւնն ունեցող իրերը, թէ որ ասենք, թէ Ը. դարումը քաղաքները աղատութեան վիճակումն էին, չատ բան ասած կլինինք։ Այսօր «աղատութիւն» բառին այնպիսի նշանակութիւն ենք տալի, որն որ ամենեւին Ը. դարուն իրը չէ ցոյց տալի։ Մի եւ նոյն մտքրութեան մէջ կընկնինք, թէ որ ասելու էլ լինինք, թէ քաղաքները ստրկութեան մէջն էին. վասն զի այս բառս այն ժամանակուայ քաղաքային իրերու տեղը բոլորովին ուրիշ բան կնշանակէ։ Նորունց կրկնում եմ. այն ժամանակ քաղաքները ոչ ստրկութեան եւ ոչ աղատութեան վիճակումն էին. նրանց մէջ վատթարութենից եւ տկարութենից յառաջ եկած ամէն նեղութիւններն ու դժուարութիւնները կային եւ զօրաւոր եւ բռնաւոր մարդկանց բռնաբարութիւնն ու յափշտակութիւնը պակաս չէին։ Սակայն չնայելով նրանց այն աստիճան անհաւելի անկարգութեանց եւ նրանց դատարկութեան եւ թշուառութեան, էլի մի կարեւորութիւն եւ աղդեցութիւն պահպանած եւ պահպանում էին իրանց մէջ. քաղաքներու մեծ մասին մէջ եկեղեցականներ կային. մի եպիսկոպոս կար, որ մեծ իշխանութիւն էր վարում եւ աղդեցութիւն ունէր բնակիչներուն վրայ եւ նրանց ու յաղթականներուն մէջ միաւորութեան կապ էր լինում. այնպէս, որ քաղաքը մի տեսակ անկախութեան մէջ էր պահում եւ կրօնի վանտով պատպարում։ Բայի սրանից քաղաքներումը Հռոմէական կարգերից եւ օրէնքներից մի քանի բան մնացել էին տակաւին։ Այս ժամանակներումը (եւ այս տեսակ իրերը պարոն Սաւիգնէի, պարոն Հիլլմէն ու Լէդարտիէ օրիորդն եւ այլք, մեծ մտադրութեամբ հաւաքել են) չատ անդամ ծերակուտի եւ ժողովրդական ատենին զումարուելը տեսնում ենք եւ հրապարակաւ ժողովքներու եւ քաղաքային կարգաւորներու վրայ խօսուելն էլ լսում ենք։ Քաղաքային կարգերու վերաբերած գործքերը, կտակները, նուէրները եւ մի չատ քաղաքական կեանքի բաներ, ժողովրդական ատեաններում են վճռւում իրանց ատենապետներու ձեռամբ։ Ինչպէս որ նոյն իրերը հռոմէական քաղաքային վարչութեան մէջ կլինէին։ Իրաւ է, կամաց կամաց այս քաղաքային աղդեցութեան ու աղատութեան մնացորդներն անհետանան. բարբարոսութիւնը, անկարգութիւնը. թշուառութիւնը աւելով

ամենով քաղաքներուն ամայութիւնը ըլլալ տուին։ Եկեղեցիներուն գիւղերում հաստատուելը եւ մշակական կեանքի նորածին առաւելակշռութիւնը, քաղաքներու յետամնայութեան մի նոր պատճառ դառան։ Եպիսկոպոսներն անդամ երբ որ աւատային շրջանակին մէջն են մտնում, իրանց քաղաքային կենացը կարեւորութիւնը պակսեցրին. ի վերջոյ երբ աւատականութիւնը բոլորովին յաղթութիւնը տարաւ, քաղաքներն տարուինների նման ծառայութեան մէջ ընկած՝ ամէնքն էլ մի տիրոջ ձեռի տակ գտնուեցան, մի քանի աւատներու մէջ փակուած։ Եւ այսպէսով կրկին իրանց ունեցած անկախութեան մի մասն էլ կորցրին, որն որ աւելի բարբարոս ժամանակներում եւ արշաւոնաց առաջին դարերում վայելում էին։ Այնպէս, որ Ե. դարուց մինչեւ աւատականութեան կատարեալ կարգաւորելուն, քաղաքներուն վիճակը միշտ վատթարանալով վատթարացաւ։

Երբ որ աւատականութիւնը մի լաւ հաստատուեցաւ, երբ որ ամէն մարդ իր տեղը բռնեց եւ մի երկրի վրայ տեղաւորուեցաւ, երբ որ թափառական կեանքը դադարեցաւ մի քանի ժամանակից յետոյ քաղաքացիները նորունց սկսան մի կարեւորութիւն ստանալ, նորունց նրանց մէջ մի փոքր գործունէութիւն սկսաւ։ Ինչպէս, որ գիտէք պարոնայք, ինչպէս որ է մարդկային գործունէութիւնը նոյնպէս էլ է եւ երկրային արդասաւորութիւնը, միանգամ որ տակնուվրայութիւնը կդադարի արդասաւորութիւնը նորունց կերեւայ, ամէն բան կծլի կծաղկի, խաղաղութեան եւ կարգաւորութեան ամենափոքր նշոյլն, որ փլփլայ, մարդս յուսով կսկսի եւ յուսով աշխատանքի վրայ ձեռք կդնէ, այսպէս էլ պատահեցաւ քաղաքների մէջ, աւատային վարչութիւնը մի փոքր հաստատուելուն պէս, աւատապետներուն մէջ նոր նոր կարիքներ ծնան եւ յառաջ գնալու եւ զարգանալու էլ մի ճաշակ։ Այս կարիքները հոգալու համար մի փոքր առեւտուր եւ արհեստ իրանց իշխանութեան տակ եղող քաղաքներուն մէջ երեւեցան։ Քաղաքներուն մէջ հարստութիւն գնալով՝ ժողովուրդն էլ հաւաքւում էր նրանց մէջ. իրաւ է, կամաց կամաց, տակայն հաւաքւում էր։ Այս բանիս ձեռնտու եղող հանգամանքներից մինը կայ, որն որ ըստ իմ կարծեաց, խիստ քիչ անգամ նկատուել է. այն է Եկեղեցիներուն ապաստանարան լինելու իրաւունքը. տակաւին քաղաքային հասարակութիւնները չհաստատուած, տակաւին իրանց գօրութեամբն ու զարիսպներով, գիւղերու ցիր ու ցան ժողովրդեան մի ապաստանարան տալու կարող չեղած, եւ երբ դեռ ապահովութիւն միմիայն Եկեղեցւոյն մէջ կար, բաւական էր այս քաղաքներու մէջ մի շատ տարաբաղդ եւ փախստական մարդիկ քաշելու. այս մարդիկը գալիս էին կամ բուն եկեղեցւոյն մէջ կամ թէ եկեղեցւոյն բոլորտիքը պատսպարուելու. այս մարդիկը ոչ թէ միայն ստորին կարգից, ստրուկներ, մշակներ էին, մի փոքր ապահով տեղ փնտռողներ,

այլ չատ անգամ նշանաւոր մարդիկ եւ փողատէր աքսորուածներ, Նոյն ժամանակուայ տարեգիրները լիքն են այսպիսի օրինակներով. մարդիկ ենք տեսնում, որոնք յառաջուց զօրաւորներ են եղել եւ յետոյ իրանցից աւելի զօրաւոր հարեւանից եւ նոյն իսկ թագաւորից հալածուելով՝ իրանց կալուածները թողել են եւ իրանց հետն առնելով, ինչ որ կարող են եղել առնել, գնացել են կամ մի քաղաքի մէջ են փակուել կամ մի եկեղեցւոյ պաշտպանութեան տակնեն մտել ու քաղաքացի են դառել։ Այս տեսակ փախստականք չեմ կարծում, որ առանց աղղեցութեան եղած լինին քաղաքներու յառաջացման վրայ. որանք անշուշտ այն քաղաքներուն մէջ բնիկ բնակիչներից աւելի մի բարձր ժողովրդեան մի քանի տարերքը եւ մի փոքր հարստութիւն մրցրած են։ Ով չգիտէր էլ, որ երբ միանգամ մի փոքր նշանաւոր հաւաքում է լինում մի տեղ, մարդիկ նրա վրայ ներգործում են, թէ աւելի ապահովութիւն տալու համար եւ թէ միմիայն նոյն ընկերականութեան աղղեցութեամբը, որն որ երբէք մարդկանցից չի բաժնում,

Բոլոր այս ամէն պատճառներու զուգընթացութեամբը միանգամ, որ աւատային վարչութիւնը մի փոքր կանոնաւորուեցաւ, քաղաքները մի փոքր զօրութիւն ստացան։ Սակայն ապահովութիւնն էլ նոյն համեմատութեամբ չէր գալի նրանց մէջ. իրաւ է, թափառական կեանքը դադարել էր, բայց թափառական կեանքը յաղթականներու, նոր երկրատէրներու համար իրանց կիրքը կշտացնելու մի մեծ միջոց էր, երբ աւար եւ կողոպուտ թալանելու պէտք կունենային, մի արշաւանք էին անում եւ հեռու տեղեր էին գնում մի նոր բաղդ փնտռելու, մի ուրիշ երկիր ճարելու։ Երբ ամէն բանը, գրեթէ հաստատուեցաւ, երբ բանն եկաւ դէս ու դէն ման գալով ասպատակ փոխելուց ձեռք վեր առնուլ, այն պատճառով էլ ոչ սովածութիւնը, ոչ կոչտութիւնը եւ ոչ բռնաբարութիւնը չդադարեցան, իրանց լուծը այն մարդկանց վրա կշռեց, որոնք իրանց ձեռին տակն էին գտնում կամ թէ աշխարհիս զօրաւորներն իրանց ծանրութիւնը քաղաքներուն վրայ էին բեռնաւորում. փոխանակ հեռու տեղեր գնալու թալանելու համար, իրանց մօտ քաղաքներու միջից սկսան աւար, կողոպուտ հաւաքել. իշխաններու այս հարբուստահարութիւնը քաղաքացւոց վրայ ԺԴ. դարուց սկսած չարունակւում է։ Ամէն անգամ, որ մի երկրատէր կամ աւատատէր իշխանի քաղցածութիւնն էր բռնում եւ պէտք էր զգում իր անյագութիւնը կշտացրնել, իր իշխանութեան տակ եղող քաղաքի բնակիչներուն վրայ էր բանեցնում իր բռնաբարութիւնը։ Այս միջոցներումն է, որ քաղաքացւոց արտունչները սկսան յայտնի երեւալ. վաճառականութեան դէմ եղած նեղութեանց եւ դժուարութեանց համար ապահովութիւն ամենուին չլինելուն համար։ Վաճառականներն իրանց առուտուրի պտուղն անելուց եւ այլ երբէք հանգստութեամբ չէին կարող իրանց քաղաքը գտնուլ.

երկրատէր իշխանը կամ նրա մարդիկն անդադար իբրեւ աւազակ ճանապարհները կբռնէին, կպաշարէին։ Որ ժամանակ որ մի փոքր առուտուրն ու արհեստներն սկսում էին, հէնց մի եւ նոյն միջոցումն էլ ապահովութիւնը պակսում էր եւ խաղաղութիւն չէր լ։ ամ։ Ոչինչ այնքան չի չարացնում եւ չի նեղացնում մարդս, ինչքան նրա անհանդիստ անելն իրա աշխատանքին մէջ եւ իրան, իրա համար պատրաստած պըտուղներից զրկելը. այս անելով՝ մարդս շատ աւելի կվիրաւորուի եւ կնեղանայ, քան թէ նրան միշտ նեղացնելով եւ չարչարելով երկար ժամանակ մի տխուր եւ տրտում վիճակի մէջ անշարժ եւ մնայուն պահելը կամ թէ նրանից խլուի այն բանը, որ իր յատուկ աշխատութեան պըտուղը չէ եղել եւ որն որ նրա սրտին մէջ չէ յարուցել յուսով յառաջ եկած ամէն ուրախութիւնները։ Մի մարդ կամ մի ժողովուրդ զէպի մի նոր վիճակ կամ բաղդ բարձրացնող եւ առաջնորդող յառաջացման շարժողութեան մէջ, շատ աւելի սաստիկ եւ ուժգին ընդդիմադրութեան մի սկզբունք կայ ընդդէմ անիրաւութեան եւ բռնաբարութեան, քան թէ ուրիշ վիճակներում։

Ահա, պարոնայք, այս այն տխուր վիճակն է, որուն մէջն էին քաղաքները Ժ. դարու ընթացքումը. այս ժամանակ շատ աւելի զօրութիւն, շատ աւելի կարեւորութիւն, շատ աւելի հարստութիւն եւ շատ աւելի շահ եւ օգուտ ունէին իրանք իրանց պաշտպանելու քան թէ մի ուրիշ ժամանակ. վասն զի այս շահերը, այս զօրութիւնը, այս հարստութիւնները կամաց կամաց իշխաններուն համար մի նախանձու առարկայ էին լինում, վտանգն ու չարիքն աւելանում էին, իրանց դէմն առնելու միջոցներուն հետ մէկ տեղ։ Բացի սրանից աւատային վարչութիւնն այս վտանգին եւ չարեաց ամէն դէմ դնողներուն միշտ մի մշտատեւ ընդդիմադրութեան օրինակն էր տալի։ Աւատային վարչութիւնն ամենեւին մարդկանց խելքին մի կարգաւոր, ահարկու եւ զօրաւոր ամէն բանի կարգ կանոն դնող եւ ամէն բան սանձահարող կառավարութեան օրինակը չէր ներկայացնում, ընդհակառակն մի կամապաշտական անհնազանդութեան մշտնջենաւոր տեսարանն էր ցոյց տալի։ Այս էր մեծ մասամբ աւատատէրներու վիճակն իրանց աւատապետներու առջեւ եւ փոքր իշխաններուն էլ մեծամեծներուն, այնպէս, որ երբ քաղաքները նեղութեան եւ նուաճման մէջն էին զըտնուում, երբ նորանոր եւ աւելի կարեւոր շահեր եւ օգուտներ ունէին պաշտպանելու, նոյն միջոցին իրանց այքին առջեւ մի յաւիտենական աբստամբութեան դասն էլ ունէին։ Աւատային վարչութիւնը մարդկութեան մի ծառայութիւն արաւ, այն է՝ մարդկանց ցոյց տուաւ անդադար անձնական կամքն իր ամէն կենդանի զօրութեամբը գործ ածել եւ այս դասը յաջողութիւն գտաւ. քաղաքաքները չնայելով իրանց տը-

կարութեանը եւ իրանց տէրերերուն ու իրանց վիճակին մէջ եղած անչափ անհաւասարութեանը. վերջապէս ամէն կողմից գլուխ վերցրին։

Դժուար է մի ճիշդ ժամանակ որոշել այս դէպքին, առհասարակ ասում են, որ քաղաքային հասարակութեանց ազատութիւնը ԺԱ. դարումն է սկսել։ Բայց այսպիսի մեծամեծ դէպքերումը, որչափ անյայտ եւ տարաբաղդ ջանքեր եւ փորձեր են եղել արդեօք բանը գլուխ չեկած։ Ամէն բանի մէջ Նախախնամութիւնն իր խորհուրդները կատարելու համար քաջութիւն, առաքինութիւն զոհեր եւ մարդ անդամկը գործած է եւ կկորանցնէ եւ մինչեւ որ դրսուանց անծանօթ, մոռացուած եւ կորսուած երեւած աշխատանքներ չլինին եւ մի շատ ազնիւ սրտեր վնասութեան մէջ չընկնին եւ իրանց իրաւունքին կորստեանը համար չյուսահատին, իրանց իրաւունքին յաղթութիւն չի տար։ Անշուշտ այսպէս էլ է պատահել եւ քաղաքային հասարակութեանց մէջ։ Տարակոյս չկայ, որ Ը. Թ. եւ Ժ. դարերումը շատ ընդիմադրութեան փորձեր եւ ջանքեր են եղել եւ շատ հնարքներ եւ գործքեր են կատարուել ազատութիւն ձեռք ձգելու համար, որոնք չեն յաջողել եւ որոնց յիշատակն առանց փառքի եւ առանց յաջողուելու են մնացել։ Սակայն անշուշտ այս փորձերն ու ջանքերը յետագայ դէպքերու վրայ ներգործել են եւ ազատութեան հոգին կենդանի են պահպանել եւ ԺԲ. դարու մեծ ապստամբութիւնն են պատրաստել։

Ապստամբութիւն եմ ասում, պարոնայք, եւ զիտմամբ եմ ասում ապստամբութիւն։ ԺԲ. դարու քաղաքային հասարակութեանց ազատութիւնը մի ճշմարիտ ապստամբութեան եւ պատերազմի պտուղն է եղել. այնպիսի պատերազմի, որն որ քաղաքներու բնակիչներն իրանց իշխաններուն կամ տէրերուն դէմ են յարուցել։ Այն առաջին իրն, որ միշտ պատահում է այսպիսի պատմութեանց մէջ, քաղաքացւոց ոտքի կանգնելն է, որոնք իբրեւ զէնք իրանց ձեռին են առնում, ինչ որ ընկնկնում է իրանց ձեռն. կամ թէ մի հարստահար իշխանի յափշտակիչ մարդկանց հալածելը, դուրս անելն է կամ բերդերու եւ զղեակներու դէմ գնելու ձեռնարկութիւնը իրա պատերազմելու նշաններովը։ Եթէ ապստամբութիւնը չէ յաջողում, յաղթողին արածն ինչ է, հէնց այն ժամուն քաղաքացւոց չինած ամրոցները կործանել տալը, բայց ոչ միայն քաղաքներուն բոլորդիքը եղածներուն, այլ ամէն տան բոլորդիքը։ Երեւում է, որ հասարակութիւնն իրա մէջ դաշնաւորուելու ժամանակ ընկերութեամբ բան տեսնելու իրա մէջ խօսքը մէկ անելուց եւ միատեղ երդում ուտելուց յետոյ, ամէն մէկ քաղաքացւոյն առաջին գործն իր տան մէջ ընդդիմադրութեան վիճակում մնալն է եղել։ Այնպիսի հասարակութիւններ կային, որոնց անունը այսօր բոլորովին անհայտ է մնացել. օրինակի համար, Վէզելէյի, փոքրիկ հասարակութիւնը ինչանց իշխաններուն դէմ մի երկարատեւ սաստիկ պատերազմ են մղ-

ղում։ Վէղբլէյի արքան է տանում յաղթութիւնը. իսկոյն քաղաքացւոց տներուն ամրոցները քանդել է հրամայում։ Ներանց, որոնց այսկերպ տներուն ամրոցներն անմիջապէս կործանել են տուել, շատերուն անունները մնացել են։

Արիք մանենք, հիմա պարոնայք, մեր նախնեաց բնակարաններուն մէջ եւ տեսնենք, քննենք նրանց մէջ երեւած շինութեան եղանակը եւ իրանց վարած կեանքը, ինչպէս է եղել։ Ամէն բան պատերազմի համար է շինուած եւ ամէն բանի վրայ պատերազմի նշաններ կան։

Տեսէք. ինչպէս է եղել ԺԲ. դարումը քաղաքացւոց մի տանը շինութեան ձեւը, որչափ որ կարելի է այսօր մի տեղեկութիւն ունենալ. առհասարակ երեք յարկով է եղել տունը եւ ամէն մէկ յարկումը միայն մի սենեակ կայ եղել, բակումն եղած սենեակը ցածր սրահի տեղ է եղել բռնում եւ ընտանիքն այն տեղ է եղել ճաշ անում. առաջին յարկը շատ բարձր է եղել, իբրեւ ապահովութեան մի միջոց եւ այս տան շինութեան ամենից նկատելի հանգամանքն է։ Այս յարկումը մի սրահ էլ կայ եղել, որուն մէջ քաղաքացի տանտէրն իր կնկան հետ բնակում է եղել, տունը դրեթէ միշտ պաշտպանւում է եղել իր կողքիցը անկիւնաձեւ պատուարով կամ թէ շատ անգամ քառակուսի։ Այս էլ քեզ եւ մի ուրիշ ապացոյց պատերազմի եւ պաշտպանողութեան միջոց։ Երրորդ կարգումը մի սենեակ կայ եղել, որուն գործածութիւնը ինչ բանի համար լինելը չէ որոշւում. բայց հաւանական է, որ երեխանց եւ ընտանեաց համար լինէր գործածւում. վերեւը շատ անգամ մի փոքրիկ կոտոր կամ տանիք է եղել շինւում, որն որ անշուշտ իբրեւ զիտարան է եղիլ գործածւում։ Տան ամբողջ շինութիւնը տեսնում էք, որ պատերազմի յիշատակն է զարթուցանում մարդուս մտքին մէջ. այս այն ակներեւ նշանն է եւ այն շարժողութեան ճշմարիտ անունը, որն որ հասարակութեանց աղատութեանը պատճառ դառաւ։

Երբ պատերազմը մի քանի ժամանակ տեւում էր, որոնք որ լինէին պատերազմողները հարկաւ խաղաղութիւն էլ էին անում. քաղաքային հասարակութեանց եւ իրանց հակառակորդներուն հաշտութեան դաշնադրութիւնները սահմանադիր կամ սահմանադրութեան հրովարտակներն են (չարթ)։ Հասարակային սահմանադրութիւնները կամ հասարակութեան հրովարտակները, պարոնայք, լոկ խաղաղութեան դաշնադրութիւններ են քաղաքացւոց եւ իշխաններուն մէջ եղած։

Ազատամբութիւնն ընդհանուր եղաւ։ Երբ «ընդհանուր» եմ ասում, չէ նշանակում, որ բոլոր քաղաքացւոց մէջ միաբանութիւն, դաշնակցութիւն եղաւ, բնաւ ամենեւին։ Քաղաքային հասարակութեանց վիճակն ամէն տեղ դրեթէ մի եւ նոյն բանն էր. դրեթէ ամէնքը մի եւ նոյն վտանգներու ենթակայ էին եւ նոյն եւ մի չարեաց էլ մասնակից։ Իրանք իրանց պաշտպանելու եւ իրանց թշնամեաց դէմ գնելու համար,

գրեթէ, մի եւ նոյն միջոցներն ունենալով մի եւ նոյն ժամանակ ի գործ դրին, կարելի է, որ օրինակն էլ մի բան արած լինի նրանց մէջ կամ թէ մի կամ երկու հասարակութեանց յաջողութիւնն իրանց օրինակ լինի եւ իրանց էլ դրդիռ դառնայ։ Երբեմն երեւում է, որ սահմանադրութեան հրովարտակները մի եւ նոյն դաղափարի վրայ յօրինուած լինին։ Նոեմնի հրովարտակն, օրինակի համար, Սէնքէնթէնի Բօվէյի եւ այլ քաղաքներու հրովարտակներուն համար օրինակի տեղ բռնեց։ Սակայն տարակոյս ունիմ, որ օրինակն, որչափ որ կարծուում է, այնչափ գործ տեսած լինի, վասն զի հաղորդակցութիւնները սակաւ եւ դժուար էին, իրերն ու դրոյցներն անստոյգ եւ հարեւանցի։ Շատ տեղիք կայ կարծելու, որ ապստամբութիւնն աւելի մի համանման հանդամանքի ժամանակակից եւ ընդհանրական շարժողութեան հետեւանքը լինի, այսինքն՝ գրեթէ ամէն տեղ պատահում լինի, որովհետեւ, կրկնում եմ նորունց, ապստամբութիւնն ամենեւին յառաջուց պատրաստած եւ մտածուած միաբանութեամբ եղած բան չէր։ Ամէն բան մասնաւոր եւ տեղական էր, ամէն հասարակութիւն իրա համար իրա տիրոջը դէմ էր ապստամբում եւ ամէն բան իրա տեղումն էր անց կենում։

Պատերազմը շատ փոփոխական եղաւ, ոչ թէ միայն յաջողութիւնները փոփոխական էին, այլեւ խաղաղութիւնը հաստատուած կարծուելուց յետոյ էլ, հրովարտակներու վրայ երկու կողմանէ էլ երդում ուտելուց յետոյ ամէն կերպով դրժում եւ դանց էին առնում։ Թագաւորները մի մեծ խաղ խաղացին այս կռուի յաջորդութեանց մէջ։ այս մասին մանրամասն կխօսիմ Թագաւորականութեան վրայ ճառելիս։ Թագաւորութեան աղդեցութիւնը հասարակային ազատութեան շարժողութեան մէջ երբեմն խիստ շատ զովաբանեցին եւ դուցէ խիստ էլ բարձրացուցին եւ երբեմն էլ չընդունեցին եւ ուրացան եւ կարծեմ, որ շատ էլ ցածրացրին։ Ես այսօր բաւական կհամարիմ ասել, որ Թագաւորականութեան աղդեցութիւնն այս շարժողութեան մէջ շատ անդամ միջամուխ եղաւ. երբեմն հասարակութիւններից խնդրուելով եւ երբեմն երկրատէր իշխաններից։ Շատ անդամ էլ իրար հակառակ խաղեր բանեցրուց եւ երբեմն մի տեսակ սկզբունքով ներգործեց, երբեմն էլ ուրիշ տեսակ եւ անդադար միտք եւ վարմունք փոփոխեց, բայց ամէն կողմանէ շատ աղդեցութիւն արաւ եւ աւելի լաւ քան թէ վատ կերպով։

Թէպէտեւ այս փոփոխականութիւնը թէ մէն կողմից եւ թէ մեւս կողմից միշտ լինում էր եւ հրովարտակները երկու կողմանէ էլ դանց էր առնուում եւ պինդ չէին մնում դաշնադրութեանց վրայ. բայց ԺԸ. դարուն մէջ քաղաքային հասարակութեանց ազատութիւնը զլուխ եկաւ եւ վերջացաւ։ Եւրոպիան եւ մասնաւորապէս Ֆրանսիան, որ ամբողջ մի դար ապստամբութիւններով ծով էր դառել, սահմանադիր հրովարտակներով լքցուեցաւ. այս հրովարտակները քիչ շատ նպաստաւոր եւ

օգտակար էին։ Քաղաքային հասարակութիւնները նրանցմով քիչ շատ ապահովութիւն էին վայելում։ Բայց ինչ եւ իցէ, վերջապէս վայելում էին, վասն զի իրը զօրանում էր եւ իրաւունքն էլ ընդունուել էր։

Փորձ փորձենք հիմա, պարոնայք, այս մեծամեծ իրին անմիջական հետեւանքները ճանաչելու եւ ինչ փոփոխութիւններ բերելը քաղաքացոց վիճակին եւ ընկերութեան մէջ տեղ փնտռելու։

Նախ ոչինչ չփոփոխեց, դէթ սկզբումը երկրին ընդհանուր կառավարութեան հետ քաղաքացոց ունեցած յարաբերութեանց մէջ. այն ընդհանուր կառավարութեան հետ եմ ասում, որն որ այսօր տէրութիւն ենք անուանում. քաղաքացիք սրանից յետոյ էլ առաջուանից աւելի տէրութեան մէջ միջամուխ չեղան, ամէն բան իրա տեղը մնաց աւատի* սահմաններում փակուած։

Սակայն մի հանգամանք կայ, որ պէտք է չափաւորէ այս մեր կարծեաց ճշմատութեան հաստատուն լինիլը։ Այս միջոցին քաղաքացոց եւ թագաւորին մէջ ազնուութեան մի կապ սկսաւ հաստատուելու։ Երբեմն քաղաքացիք թագաւորին պաշտպանութիւնը կամ երաշխաւորութիւնն էին իրրեւ օգնութիւն խնդրում իրանց տէրերուն ընդդէմ, երբ

---

*) Անպատշաճ չենք համարել այս տեղ «—ոպ» բառն եւ իրանից յառաջ եկած բաներուն վրայ մի տեղեկութիւն տալ մեր ընթերցողաց, որոնք այնչափ յաճախ պատահում են այս պատմութեան թարգմանութեանը մէջ։ Գերմանացի ցեղապետները երբ Հռովմէական կայսրութեան գաւառներուն վրայ տիրեցին իրանց տիրած երկիրները առհասարակ երեք մասի բաժնեցին, առաջին մասը ինքը ցեղապետն իրան համար էր պահում, երկրորդ մասը իրրեւ ժառանգական կալուած «ալոդ»ը իրա հետ պատերազմող իշխաններուն էր տալի, այն պայմանով որ իրա կամեցած ժամանակը այս իշխաններն եւ իրանց մարդիկներն իրա զինուոր լինին, իսկ երրորդ մասը երկրին բնակիչներուն էին տալի նրանց վրայ մի փոքր հարկ դնելով, բայց ցեղապետը որպէս զի այս իշխաններն իրան հետ հաստատուն պահէ նրանցից ոմանց իր սեպհական երկիրներից մի քիչ տեղ էր տալի, որոնք բանք բոլոր իրանց կենացը մէջ նրա բերքերը վայելեն, արդ այս պարգեւը ասում էր աւատ «ֆէէֆ» այս աւատը տուողը աւատապետ կամ աւատատու «ֆէէնէոր ֆէօդալ չէ-պրէն». իսկ աւատն ընդունողը աւատառու կամ հպատակ «ֆէօդարէ, վասալ» այս պարգեւատուութիւնը մի ծառայութեան իրրեւ վարձ կամ իրրեւ թոշակ էր տրուում, եւ աւատառուն մեռնելիս կամ իր պատքը չկատարելիս կարի էր հետ առնուիլ, մի եւ նոյն կերպով զօրաւոր աւատառուներն ուրիշ տկար ազնուականներն իրանց կողմը շահելու համար իրանց ժառանգական ազատ երկիրներից եւ մինչեւ իրանց աւատից նրանց պարգեւ էին տալի եւ այս կերպով իրանք էլ աւատառուներ կամ հպատակներ կունենային։ Բացի սրանից եպիսկոպոսներն ու աբբաներն որոնք իրանց ժամանակաւոր ստացուածքներուն համար երկրին մեծ իշխանին աւատապետութեան տակն էին դտնուում, մօտակայ սոպեռներուն աւատային երկիրներ էին տալի այն պայմանով, որ իրանց եկեղեցին կամ վանքը կամ արբայարանը նրանք պաշտպանեն եւ հարկ եղած ժամանակն էլ իրանց համար պատերազմին կամ իրանց զօրք տան։

Ս. Թ.

սահմանադիր հրովարտակը հաստատուել եւ երկու կողմանէ երդուել էին։ Երբեմն էլ երկրատէրերը թագաւորին էին խնդրում իրանց եւ քաղաքացոց մէջ դատաստան անել, դատախաղներու միոյն կամ միւսոյն խնդրանօքը եւ մի չատ այլեւայլ պատճառներու համար։ թագաւորականութիւնը միջամուխ էր եղել կռուի մէջ։ Սրանից յառաջ եկաւ մի յաճախ եւ երբեմն բաւականին մտերիմ յարաբերութիւն քաղաքացոց եւ թագաւորին մէջ։ Այս յարաբերութեամբ է, որ քաղաքացիք մտերցան տէրութեան կեդրոնին եւ սկսան ընդհանուր կառավարութեան մէջ խառնուիլ։

Թէպէտ եւ ամէն բան իր տեղն էր երեւում, սակայն ազատութենից մի ընդհանուր եւ նորակազմ կարգ յառաջ եկաւ, քաղաքացոց մէջ ոչ մի դաշնաւորութիւն չէր եղել իբրեւ քաղաքային կարգ եւ ամենեին հասարակային եւ ժողովրդային դոյութիւն չունէին։ Բայց երկիրը լիքն էր մի եւ նոյն վիճակով վիճակուած եւ մի եւ նոյն շահերն ու օգուտները, բարքն ու վարքն ունեցող մարդիկներով, որոնց մէջ չէր կարելի փոքր առ փոքր մի տեսակ կապակցութիւն չծնիլ ուսկից յառաջ պիտի գային քաղաքացիք։ Ընկերական մի մեծ կարգի կազմութիւնը, քաղաքացոց կարգը, բուն քաղաքացոց տեղական ազատութեան անհրաժեշտ հետեւանքն էր։

Պէտք չէ կարծել, որ այս կարգը այն ժամանակ նոյն էր, ինչ որ եղել է նրանից հետէ. ոչ թէ միայն իր վիճակը չատ փոխուեցաւ այլ եւ իր տարերքը բոլորովին ուրիշ էր։ ԺԲ. դարումը, այս կարգը գրեթէ վաճառականներով եւ խանութպաններով էր բաղկանում, որոնք մանր առուտուր էին անում եւ փոքրիկ կալուածներ ունէին, ինչպէս տուն եւ երկիր եւ իրանք էլ իրանց բնակութիւնը քաղաքումն էին հաստատել։ Երեք դար յետոյ քաղաքացոց մէջ գտնուում էին, բացի փաստաբաններից, բժիշկներից եւ ամէն տեսակ ուսումնականներից, տեղական պաշտօնակալներ։ Քաղաքացիք հետզհետէ եւ չատ այլեւայլ տարերքներով կազմուեցան։ Առհասարակ բանի տեղ չէ համարուել քաղաքացոց պատմութեան մէջ, ոչ իրանց յաջորդութիւնը եւ ոչ իրանց այլեւայլութիւնը։ Ամէն անդամ, որ խօսք է եղել քաղաքացոց վրայ, այնպէս ենթադրուել է, թէ ամէն ժամանակ մի եւ նոյն տարերքներով լինին ձեւացած։ Տարօրինակ ենթադրութիւն։ Գուցէ թէ պատմութեան այլեւայլ ժամանակներում իրանց կազմութեան այլեւայլութեան մէջ պէտք լինի որոնել իրանց ճակատագրին դաղանիքը։ Քանի որ իրանց մէջ ոչ պաշտօնաւոր եւ ոչ ուսումնական կար, քանի որ այն չէին եղել, ինչ որ եղել են։ ԺԶ. դարումը, տէրութեան մէջ ոչ նոյն նշանակութիւնը եւ ոչ նոյն կարեւորութիւնն ունեցան։ Պէտք է բուն իրանց ծոցին մէջ հետզհետէ յառաջ եկած նոր պաշտօններու, նոր բարոյական եւ մտաւորական վիճակներու ծնելը տեսնել իրաւց բարդին եւ ուժին փոփոխ-

կանութիւնն իմանալու համար։ ԺԲ. դարումը քաղաքացիք կազմում էին, նորունց կրկնում եմ, միայն մի քանի մանր մունր խանութպան-ներով, որոնք քաղաքներումն էին քաշում իրանց առուտուրն անելուց յետոյ, կամ թէ մի քանի տանտէրներով եւ փոքր հողատէրներով, որոնք իրանց անելու, հողերու մէջ բնակութիւն էին հաստատել։ Ահա այս էր Եւրոպական քաղաքացուց կարգն իր սկզբնական տարերքներով։

Քաղաքային հասարակութեանց աղատութեան երրորդ մեծ հետեւանքը քաղաքային կարգերու կռիւն է. այն կռիւը, որ արդեան պատմութեան մէջ մի ամենամեծ տեղ է բռնել. Արդեան Եւրոպիան, ծնած է ընկերութեան այլեայլ կարգերու կռուից։ Ուրիշ տեղեր, պարոնայք, ինչպէս որ յառաջուց էլ իմացրել եմ, այս կռիւը շատ տարբեր հետեւանքներ յառաջ բերաւ։ Ասիայում, օրինակի համար, մի կարգ բոլորովին յաղթեց եւ քաստերու վարչութիւնը կարգերու վարչութեան տեղը բռնեց եւ ընկերութիւնն էլ անշարժականութեան մէջ ընկաւ։ Փառք Աստուծոյ, մի այսպիսի բան Եւրոպայում չպատահեցաւ։ Ոչ մի կարգ կարող չեղաւ յաղթել կամ նուաճել միւս կարգերուն։ Կռիւը փոխանակ անշարժութեան մի սկզբունք լինելու յառաջացիմութեան մի պատճառ եղաւ։ Այլեայլ կարգերու միմեանց հետ ունեցած հաղորդակցութենից, իրանց միմեանց հետ կռուելու եւ իրար կարպաւ տեղի տալու ունեցած պարտաւորութենից. իրանց շահերուն եւ կրքերուն այլեայլութենից եւ առանց բանը գլուխ տանելու իրանց յաղթուելուն հարկաւորութենից, դուցէ դուրս եկաւ Եւրոպեան քաղաքակրթութեան զարգացման ամենաշքեղաւոր եւ ամենաարդիւնաւոր սկզբունքը. քաղաքային կարգերն անընդհատ իրար հետ կռուեցան եւ իրար ատեցին. իրանց վիճակներուն, շահերուն եւ բարուց սաստիկ այլեայլութենից իրանց մէջ մի սաստիկ քաղաքական թշնամութիւն յառաջ եկաւ։ բայց սակայն քանի յառաջ գնացին իրարու մօտենալով իրարու նմանելով տարածուեցան։ Եւրոպիոյ ամէն մի երկիրներումը մի ընդհանուր հոգւոյ ծնունդը եւ մի եւ նոյն շահերու, գաղափարներու եւ զգացմունքներու աճումն ու զարգացումը երեւեցան, որոնք պատերազմին եւ այլեայլութեան վրայ յաղթանակը տարան։ Ֆրանսիայում օրինակի համար. ԺԷ. ԺԸ. դարերում քաղաքային կարգերու բարոյական եւ ընկերական բաժանումը տակաւին խիստ սաստիկ էր։ Սակայն տարակոյս չկայ, որ նոյն միջոցից իրարխառնումը շատ յառաջ էր գնացել եւ այնտեղ մի ճշմարիտ Ֆրանսեան ազգ էլ եղել էր, որ այս ինչ քաղաքային առանձին կարգը չէր, այլ ամէնքն իրա մէջ էր բովանդակում եւ ամէնքն էլ մի եւ նոյն զգացմունքով հոգեւորուած էին եւ մի եւ նոյն ընկերական եւ հասարակաց զոյութիւնն ունէին, սաստիկ տպաւորուած աղգայնութեան եւ միաւորութեան գաղափարով։

Այսպէս, այլեայլութեան, թշնամութեան եւ պատերազմի միջից

դուրս եկաւ արդեան Եւրոպայում ազգային միութիւնը, որն որ օրէցօր զարդանալու եւ աղնուանալու վրայ է աւելի վսեմ փառաւորութեամբ։

Սրանք են, պարոնայք, այն յեղափոխութեան մեծամեծ, երեւելի եւ ընկերական արդիւնքներն, որու վրայ խօսում ենք. տեսնենք հիմա, թէ որոնք են նրա բարոյական ազդեցութիւնները, ինչ փոփոխութիւններ են կատարուել բուն իսկ քաղաքացւոց հոգւոյն մէջ, ինչ եղան եւ ինչ պէտք էր լինէին քաղաքացիք բարոյապէս իրանց նոր վիճակին մէջ։

Մի իր կայ, որն որ անհնարին է, որ մարդուս միտքը չդրաւէ քաղաքացւոց առհասարակ տէրութեան, տէրութեան կառավարութեան եւ երկրին ընդհանուր շահին հետ ունեցած հաղորդակցութիւնները քննելիս եւ ոչ միայն ԺԲ. զարում, այլ յետագայ դարերումն էլ։ Կամենում եմ քաղաքացւոց անչափ ազարամտութեան, խոնարհութեան եւ իրանց երկրին կառավարութեան նկատմամբ իրանց պահանջմանց չափաղանց համեստութեան եւ խիստ հեշտութեամբ էլ ամէն բանի մէջ դոհ եւ հաւան լինելուն վրայ խօսիլ։ իրանց մէջ այն բուն իսկ քաղաքական հոգին, որ ներդործելու, վերակարգելու եւ կառավարելու հետամուտ է, բնաւ ամենեին չի երեւում, իրանց մէջ ոչինչ չկայ, որ իրանց հանճարոյն քաջութեան եւ փառասիրութեան մեծութեան նշանը ցոյց տալիս լինի, կասես թէ խիստուն եւ բարեբարոյ ազատականներ լինին։

Սիմիայն, պարոնայք, երկու աղբիւր կայ, ուր տեղաց կարելի է բղխին քաղաքական աշխարհիս մէջ փառասիրութեան մեծութիւնը եւ հանճարոյն կորովութիւնը։ Կամ պէտք է մարդս ուրիշներուն բաղդին եւ կեանքին վրայ մի ընդարձակ սահմանով մի մեծ ազդեցութիւն, մի մեծ իշխանութիւն եւ մի մեծ կարողութիւն վարելու զգացմունքը փորած եւ գործած ունենայ, կամ թէ մարդս իրա միջում, պէտք է անձնական կատարեալ անկախութեան սաստիկ զգացմունքը եւ իրա յատուկ ազատականութեան հաստատութիւնն ու միմիայն բուն իսկ մարդկային կամեցողութեան ճանաչողութիւնը կրում լինի։ Այս երկու հանգամանքներից միոյն կամ միւսին յակուած եւ կապուած են երեւում մարդուս մտքին կորովութիւնը եւ փառասիրութեան մեծութիւնը եւ մի մեծ աշխարհի վրայ ազդեցութիւն բանեցնելու եւ մեծամեծ հեռեւանքներ ձեռք բերելու համար վարուել գիտենալու կարիքը։

Այս հանգամանքներից ոչ մինը եւ ոչ միւսը չէ պատահել միջին դարու քաղաքացւոց վիճակին մէջ։ Ինչպէս որ տեսանք հիմա, քաղաքացիք ուրիշ բանի համար կարեւոր չէին, բայց միայն իրանց համար, քաղաքից դուրս եւ առհասարակ տէրութեան վրայ ոչ մի մեծ ազդեցութիւն էին վարում եւ ոչ էլ կարող էին անձնական անկախութեան մի մեծ զգացմունք ունենալ։ Ընդհանուր տեղ յաղթել էին, ունայն

տեղ մի սահմանադրութիւն էին ձեռք բերել։ Մի քաղաքի քաղաքացին իրան համեմատելիս իր կշռին եղող երկրատէր պարոնին հետ, որ դեռ նոր էր յաղթուել, ամենեին սրա համար ինքն իրան մի փոքր բարձր վիճակով չէր համարում եւ իր ատաքանչին ցածրութիւնն էլ ուելի զգում։ Աւատատէր պարոնին հոգի տուող այն դուռող անկախութեան ըղգացմունքը բնաւ չէր ճանաչում։ Աղատութեան մէջ իր ունեցած բաժինը միայն իրանից չէր ունեցել եւ իրմով չունէր. այլ իր ընկերականութեամբն ուրիշներու հետ միասին, դժուարին եւ մուրացով ի օգնութիւն Սրանից յառաջ էր եկել այն քաջուող եւ զգուշաւոր, տկարամիտ եւ վախլուկ համեստութեան եւ այն գեռ խօսակցութեան բնաւորութիւնը նոյն իսկ հաստատուն վարուողութեան մէջ անգամ, որուն վերջին ատաքանչ սատիկ տպաւորութիւնը ոչ թէ միայն ԺԲ. դարու քաղաքացւոց կեանքին մէջ, այլ իրանց շատ յետագնունդ սերնդոց մէջ էլ կար։ Բնաւ ամենեին մեծամեծ ձեռնարկութեան ճաշակը չունէին, երբ բաղդն իրանց մի ձեռնարկութեան մէջ էր ձգում. նեղանում, չվոթուում էին, պատասխանատուութեան բեռն իրանց ծանր էր գալի. իրանք իրանց աչխարհից դուրս էին կարծում ընկած լինին, որու մէջ հաղար ջանք էին անումնորոնց մրտնելու եւ շատ էլ ուժան գնով եւ հեչ դաչինքներով։ Նոյնպէս Եւրոպիոյ պատմութեան եւ մանաւանդ Ֆրանսիոյ պատմութեան մէջ տեսնումենք, որ քաղաքայիք, յարգ եւ պատիւ ունէին, մեծարւում. յարգւում էին, բայց սակայն շատ քիչ անգամ վախցւում էր իրացից եւ շատ քիչ էլ իրանց թշնամիներուն վրայ մի մեծ զօրութեան տպաւորութիւն էին անում կամ նրանց մի քաղաքական հարուած էին հասցնում։ Ցեղիք չը կայ ամենեին արդեան քաղաքացւոց թուլութեան ու տկարութեան վրայ զարմանալու, այս բանիս գլխաւոր պատճառն իրանց բուն սկզբունքն է իրանց ազատութեան հանգամանքներումն է, որն որ հիմա ձեր աչքին առջեւ հանեցի։ Փառասիրութեան մեծութիւնն ու վսեմութիւնը. ընկերական վիճակից դուրս քաղաքական մտածողութեան ընդարձակութիւնն ու արիականութիւնը, տերութեան եւ կառավարութեան եւ նոյն իսկ երկրին գործ բերուն մէջ միջամուխ լինելու հարկաւորութիւնը, մարդկային մեծութեան կատարեալ ճանաչողութիւնը եւ մարդուս իրա յատուկ զօրութեան եւ կարողութեան գործածութիւնը եւ այլ սրանց նման ամէն բաները. պարոնայք, Եւրոպայում նորաբոյս զգացմունքներ եւ բնաւորութիւններն են, արդեան քաղաքակրթութենից յառաջ եկած, այն վառաւոր եւ զօրաւոր ընդհանրականութեան պտուղներն են, որոնք Եւրոպիոյ ակներեւ նշաններն են եւ որոնք չէ կարելի որ ժողովրդեան երկրին կառավարութեան վրայ մի ազդեցութիւն անել չատն եւ կշիռ չյանձնեն նրա ձեռին. սրանից միչտ մեր քաղաքացի նախնիք զրկուել են եւ պէտք են եղել զրկուիլ։

Ընդհակառակն, իրանց սահմանաւոր հորիզոնին մէջ պաչտպանած

տեղական չահերու կռուումն այն ստոյգան ներդործութիւն, անձնազոհութիւն, երկայնամտութիւն եւ համբերողութիւն ստացած եւ գործածած են, որ նմանը երբէք չէ եղել։ Ձեռնարկութեան դժուարութիւնն այն ստոյգանին էր հասել, որ մի աննման քաջութիւն գործածել պէտք եղաւ։ Այսօր շատ ծուռ եւ սուտ դաղափար է ստացուում ԺԲ. եւ ԺԳ. դարերու քաղաքացւոց կեանքի վրայ։ Վալթեր Սքոթի վէպերուն միջոցն մէջ կարդացել ենք անշուշտ Ռէնտէն Դիւվարդ անուն Լիէժցի քաղաքացւոյն նկարագիրը։ Վալթեր Սքոթ Լիէժի քաղաքային կառավարութեան քաղաքացի է ներկայացրել, դեր, անզգայ, գձուռ, անմորձ, վախկոտ եւ մեմիայն իր կեանքին համար միտք անող։ Այն ժամանակուայ քաղաքացիք, պարոնայք, միշտ սերտով (երկաթեայ թելերով հիւսած շապիկ) ծածկում էին իրանց կուրծքը եւ իրանց ձեռին էլ մի ատեղ ունէին։ իրանց կեանքը այն երկրատեր պարոններուն կեանքին նման, որոնց դէմ կռուում էին, խռովութեան, պատերազմի եւ խստութեան մէջ եկուած էր եւ այս երկարատեւ վտանգներումը, միշտ ժիր եւ գործօն կենաց դժուարութեանց դէմ կռուելով քաջութեան եւ ժրութեան ոգի էին ստացել, որն որ մի փոքր կորցրին արդեան ժամանակուայ թուլամորթ կեանքին մէջ։

Պարոնայք, քաղաքային հասարակութեան ազատութեան այս ընկերական կամ բարոյական ազդեցութեանց ոչ մինը ԺԲ. դարումը բոլորովին չէր զարգացել. հետագայ դարերումն է, որ յայտնի երեւեցան եւ կարելի եղան որոշուել. սակայն ստոյգ է, որ այս ընկերական կամ բարոյական ազդեցութեանց սերմը քաղաքային հասարակութեանց ընկերական վիճակին, իրանց ազատութեան կերպին եւ այն միջոցում քաղաքացւոց ընկերութեան մէջ բռնած տեղին մէջ արդէն կար։ եւ ես իրաւունք ունէի հէնց այսօրից ձեզ խմաց անել։ Արդ հիմա մտնենք ԺԲ. դարու հասարակութեանց մէջ եւ տեսնենք թէ ինչպէս էին կառավարուում. ինչ ոկզբունք եւ ինչ հանգամանք կային քաղաքացւոց իրար հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ։

Մտքերնիդ կուգայ, պարոնայք. արդեան աշխարհս, Հռովմէական կայսրութենից մնացած քաղաքային կամ հասարակային վարչութիւն*

*) «Բէ-Նէ-Էֆ» կամ «Բէ-Նէ-Էֆէ-Էֆ» նշանակում է քաղաքային խնամատարութիւն, կամ ինքնօրէն կամ ինքն իր ազատ կամքին կառավարուող քաղաք. մենք թարգմանել ենք քաղաքային վարչութիւն։ Բայց «Է-Նէ-Էֆ»'ամաքիլ մէ-Նէ-Էֆ» ասում էին Հռովմայցւոց ժամանակ, այն օտար քաղաքներուն, որոնց բնակիչները Հռովմայ բնակիչներուն պէս մի եւ նոյն իրաւունքներն ու մի եւ նոյն ազատութիւններն ունէին, միանգամայն իրանց սեպհա'ան օրէնքներով կառավարուելով։ Այս քաղաքները երկու առանձին ժողովք ունէին, ներակուտ առանն (որ Հռովմէական մի կարգաւորութիւն էր) եւ ժողովրդային կամ թաղական կամ հասարակութեան առանը, որն որ մինչեւ այսօր Եւրոպայում գտնում է։ Սկզբանէ անտի Իրկու կարգ ազատ քաղաքներ կային. ընտրութիւն անելու իրաւունք ու-

վրայ խօսել ես հարկ համարեցի ինձ ձեղ ասել, որ Հռովմէական աշխարհը քաղաքային վարչութեանց մի մեծ դաշնաւորութիւն էր, այն քաղաքային վարչութիւնը, յառաջ Հռովմայ նման դերադոյն իշխանութիւն էր, ամէն քաղաք նախ Հռովմայ նման վիճակ ունէին. ամէնքն էլ փոքրիկ եւ անկախ հասարակապետութիւններ էին, պատերազմ. խաղաղութիւն էին անում իրանց կամքին կառավարուելով։ Ցետոյ քանի որ Հռովմէական աշխարհին հետ խառնուեցան այն բարձրադոյն իշխանութիւնը հաստատող իրաւունքները. ինչպէս խաղաղութիւն եւ պա, տերազմ անելու իրաւունքը. օրէնք եւ հարկ դնելու իրաւունքն եւ այլն. ամէն քաղաքներից դուրս գալով դնացին Հռովմայում կեդրոնացան եւ միայն մի դերադոյն իշխանութեամբ քաղաքային վարչութիւն մնաց որ էր Հռովմ, որ տիրապետում էր մի շատ քաղաքային վարչութեանց վրայ, որոնք այնուհետեւ միմեանց քաղաքային գոյութիւնն ունէին։ Բայց նոյն ժամանակ քաղաքային վարչութեան կերպարանքը փոփոխեցաւ, փոխանակ մի քաղաքային կառավարութիւն լինելու մի դերիշխանական վարչութեան մի գործակալութեան ձեւ դառաւ. այս է Հռովմէական կայսրութեան ժամանակ կատարուած այն մեծ յեղափոխութիւնը։ Քաղաքային վարչութիւնը գործակալութեան մի ձեւ դառնալով տեղական կառավարութեան գործքերու եւ քաղաքական շահերու մէջ ամփոփուեցաւ։ Այս վիճակին մէջ թողուց Հռովմէական կայսրութեան կործանումը, քաղաքներն ու իրանց կարգերն ու օրէնքները։ Բարբարոսութեան խառնիխուռնութեան ժամանակ, բոլոր մըտ-

---

նեցողներ եւ չունեցողներ, առաջին կարգի քաղաքներուն բնակիչները միայն կարող էին իշխանութեան հասնելու հետամուտ լինել մինչեւ Հռովմայ մէջ. յետոյ այս իրաւունքն ամէն քաղաքներու էլ անց կացաւ։ Նախ ինքնօրէն քաղաքներ միայն Խտալիայում կային, բայց մի փոքր յետոյ կայսրութեան ամէն նահանգներումն էլ դտնուեցան։

Յուլիոս Կեսարի Գաղղիոյ տիրելուց խիստ շատ յառաջ, Գաղղիացիք քաղաքային վարչութիւն ունէին, Նրանց մէջ մի ծերակուտի առեան նշանաւոր քաղաքայիններով բաղկացած, ամէն քաղաքներու մէջ քաղաքային առեանն էր կազմում եւ հասարակութեան գործքերուն վրայ խորհուրդ էր անում։ Այս արտօնութիւնը թէ Կեսար եւ թէ Փառնք թագաւորներից երկուսը պահպանեցին։ Ամէն ինքնօրէն քաղաք իրա սեպհական առեանակալները ընտրում էր եւ իրրեւ գործակատար մի ժողովրդապետ մի հրամանատար եւ մի խորհրդարանի անդամ ուներ, սրանք էին քաղաքին առաջաւորներն ու պաշտպանները. այս պաշտօնակալները ժողովք էին կազմում սահմանաւոր ժամանակներում։ Բայց քաղաքները այս իրաւունքներից աւատականութեան ժամանակ զրկուելով, յետոյ նորանց փոքր առ փոքր ձեռք բերին։ Քաղաքային վարչութիւնն էլ ուրիշ բան չէ, այլ մի թաղի, կամ մի հասարակութեան կամ մի ժողովրդեան խորհրդանք կամ տեսուչք, որոնք նոյն թաղից կամ նոյն ժողովրդեան կամ հասարակութեան կողմանէ կընտրուին հասարակաց գործքերը ուղղելու եւ տեսնելու համար։ Այս վարչութեան հիմը Հռովմէական կայսրութենից մնաց այժմեան ժամանակիս, որն որ մինչեւ այսօր Եւրոպայում մնայել է։ Ն. Թ.

քերն ի.երու նման խառնիխուռն եղան. գերագոյն իշխանութեան եւ գործակալութեան սեղհական իրաւունքները իրար հետ չփոթուեցան, էլ այնուհետեւ այս զանազանութեան մասին ամենեւին խօսք չէր լինում. գործ.քերը հարկին պահանջման յանձնուեցան։ Ըստ հարկին ամէն տեղ թէ բարձրագոյն իշխանութիւն եւ թէ գործակալութիւն բանեցրին։ Երբ որ քաղաքները գլուխ վերուցին նորունց մի ապահովութիւն գտնելու համար, գերիշխանութիւն ձեռք բերին, բայց ամենեւին այս բանս մի քաղաքական վարդապետութեան հետեւելու մտքով կամ իրանց արժանաւորութեան զգացմունքով չեղաւ, այլ մեծամեծաց դէմ դնելու մի միջոց ունենալու համար, որոնց դէմ ապստամբում էին իրանք իրանց տէրը լինելու, զօրք ժողովելու, հարկ դնելու պատերազմ բաց անելու եւ իրանց դլխաւորն ու պաշտօնական ընտրելու իրաւունքն ունենալու համար։ մի խօսքով, իրանք իրանց կառավարելու համար։ Քաղաքներու մէջ կառավարութիւնը, պաշտպանողական վիճակն էր ապահովութեան ճարը։ Այսպէս նորունց գերագոյն իշխանութիւնը քաղաքային վարչութեան մէջ անց կացաւ, ուր տեղաց դուրս էր եկել հռովմայ աշխարհակալութեամբը։ Քաղաքային հասարակութիւնները բարձրագոյն իշխանութեան տէր եղան։ Այս է իրանց ազատութեան քաղաքական հանգամանքը։

Բայց այս չը նշանակում, որ գերիշխանութիւնը լիակատար եղաւ, ոչ. միշտ մի արտաքին գերիշխանութիւն լինելուն նշանը մնաց։ Երբեմն երկրատէր պարոնն իրաւունք պահպանեց քաղաքին մէջ մի մեծաւոր զրկելու, որ իրան օգնական քաղաքային հասարակութեան մեծաւորներից էր անում եւ իրաւունք էլ բանեցնում հարկ ժողովելու եւ իրան համար մի հարկ ապահովացնելու։ Երբեմն էլ հասարակութեան արտաքին գերիշխանութիւնը թագաւորին ձեռքն էր անց կենում։

Քաղաքային հասարակութիւններն էլ, երբ իրանց կարգն եկաւ, աւատականութեան շրջանակին մէջ մտնելով՝ աւատաւոր հպատակ ունեցան եւ իրանք էլ աւատապետներ եղան եւ այս իրաւունքով գերիշխանութեան այն բաժինն ստացան, որն որ խառն եւ կցորդ էր աւատապետութեան հետ։ Իրանց աւատային վիճակի մէջ գտնուելուն համար ունեցած իրաւունքներու եւ իրանց ապստամբութեամբը ձեռք բերուած իրաւունքներրն մէջ մի չփոթութիւն եղաւ եւ այս կրկնակի իրաւունքով գերիշխանութիւնն իրանց պատկանեցաւ։

Անհաւասիկ որչափ կարելի է դատել, խիստ թերակատար յիշատակարաններից, ինչպէս էր անց կենում, դէթ առաջին ժամանակներում մի քաղաքային հասարակութեան մէջ կառավարութիւնը։ Ամբողջ բընակիչները հասարակութեան ժողովքն էր կազմում. նրանք, որոնք հասակակութեան վրայ երդում էին կիրել։ (եւ ով որ այս պարիսպներուն մէջն էր բնակում, պարտական էր երդում ուտելու) ընդհանուր

ժողովրդի էր կանչւում զանգակի ձայնով։ Այն տեղ ընտրւում էին կարգապետները կամ քաղաքապետները, կազապետութեան ձեւը կերպ կերպ էր եւ կարգապետներութիւը չատ փոփոխակի. Ցիանդամ, որ կարգապետներն ընտրւում էին ժողովրդը ցրւում էր եւ քաղաքապետներն գրեթէ միայնակ կառավարում էին կամովի առանց ուրիշ պատասխանատուութեան բացի նոր ընտրութիւններ անելու կամ թէ ժողովրդեան ապստամբութիւնները, որն որ այն ժամանակուայ երաշխաւորութեան ամենամեծ եղանակն էր։

Ահա տեսնում էք, որ քաղաքային հասարակութեանց ներքին կարգաւորութիւնն երկու խիստ հասարակ տարերքներու վրայ է կայանում քաղաքին բնակիչներու ժողովքներուն եւ մի կառավարութեան, որուն իշխանութիւնը գրեթէ կամովի եւ ապստամբութեան եւ ազմկարարութեան պատասխանատուութեանը տակն էր։ Անհնարին եղաւ մանաւանդ բարուց եւ վարուց վիճակին պատճառաւ, մի կանոնաւոր կառավարութիւն հաստատել մի ճշմարիտ կարգաւորութեան եւ տեւականութեան երաշխաւորութեամբ։ Քաղաքային հասարակութեանց մեծ մասը այն աստիճան տգիտութեան, կոպտութեան եւ անբանութեան մէջ էին, որ կարի չատ դժուարին էր նրանց կառավարելը։ Մի փոքր ժամանակից յետոյ հասարակութեանց մէջ, գրեթէ, այնչափ քիչ ապահովութիւն կար, որչափ որ առաջուայ ժամանակներում եղած քաղաքացւոց հողատէր պարոններու հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ կար։ Սակայն չուտով մի բարձր կամ պատուաւոր քաղաքացւոց կարգ ձեւացաւ։ Անշուշտ չատ հեշտութեամբ այս բանիս պատճառները հասկանում էք, ընկերական դաղափարներու եւ յարաբերութեանց վիճակը ձեռագործ արուեստագէտներու եւ արուեստաւորներու օրինաւոր եւ կանոնաւոր հաստատութիւնը յառաջ բերաւ, այն է արհեստաւորաց միաբանութիւնը (այսինքն՝ համքարութիւնը կամ էսնաֆութիւնը)։ Մի առանձին արտօնութիւն ունենալու կարգն էլ հասարակութեանց մէջ մուտ գրաւաւ եւ նրա ետեւից հետեւաբար եւ մի մեծ անհաւասարութիւն վիճակի եւ պաշտօնի։ Շուտով ամէն տեղ մի քանի հարուստ քաղաքացիներ դուրս եկան եւ մի բանաւոր ամբոխ քիչ չատ բաղմութեամբ, որ չնայելով իրա ստորնութեան, հասարակութեան գործքերու մէջ ազդեցութեան մի մասն ունեցաւ։ Արդ քաղաքային հասարակութիւնները մի բարձր կամ պատուաւոր քաղաքացւոց եւ մի ցածր կամ հասարակ քաղաքացւոց մէջ բաժնուեցաւ։ Այս հասարակ քաղաքացիք էլ մի խուժամուժ ամբոխի նման ամէն թերութիւններն ու մոլութիւններն ունեցան։ Պատուաւոր քաղաքացիք սկսան նեղութիւն կրել մէն կողմից. այս հասարակ քաղաքացիքը կառավարելու անհնարին դժուարութենից, միւս կողմից հասարակութեան հին տիրոջն իր իշխանութիւնը ձեռք բերելու համար արած անդադար ջանքերից։ Այսպէս էր

այս վիճակին հանդամանքը ոչ թէ միայն Ֆրանսիայում, այլ եւ բոլոր Եւրոպայում մինչեւ ԺԶ. դար։ Կարելի է որ այս է այն գլխաւոր պատճառը. որ արգելք եղաւ հասարակութեանց Եւրոպիոյ աշխարհներում եւ մանաւանդ Ֆրանսիայում այն քաղաքական իրաւունքն ունենալու, որն որ կարող էին ունենալ։ Ֆրանսիայում երկու տեսակ հողի անդադար իրար հետ մարտնչում էին։ Սորին ժողովրդեան մէջ, մի կոյր, անանձ եւ կատաղի ժողովրդական եւ ռամկավարական հողին կար եւ սրա հակառակն վերին ժողովրդեան մէջ թուլութեան, տկարութեան, իրաւախոհութեան ե մի վերջին աստիճան հեշտութեամբ խաղաղութիւն անելու թէ թագաւորին եւ թէ մեծ պարոններուն հետ եւ հասարակութեան մէջ կարգ եւ կանոն հաստատելու հոգի։ Այս երկու միտութիւններից ոչ մինը եւ ոչմիւսը չէին կարող հասարակութեանց համար տէրութեան մէջ մի մեծ տեղ բռնել տալ։

Բայց այս ազդեցութիւնները ԺԲ. դարումը չէին յատնուած, սակայն կարելի է յառաջուց խմանալ ապստամբութեան հոգւոյն վրայ եւ նրա ոկսելու կերպին մէջ եւ հասարակային ժողովրդեան այլեւայլ տարերքներու վիճակին մէջ։

Սրանք են, պարոնայք. եթէ չեմ սխալւում քաղաքային հասարակութեանց եւ իրանց ներքին կառավարութեան գլխաւոր հանդամանքները եւ ընդհանուր հետեւանքները։ Լաւ համարեցի ես ձեզ յառաջուց խմաց անել, որ այս իրերը, ինչպէս որ ձեր առջեւը հանեցի այնպէս միակերպ եւ ընդհանրական չեն եղել։ Եւրոպիոյ քաղաքային հասարակութեանց պատմութեան մէջ մեծամեծ այլեւայլութիւններ կան։ Օրինակի համար, Եւրոպիայում եւ Ֆրանսիոյ հարաւային կողմերում հռովմէական քաղաքային վարչութիւնը տիրապետեց։ Ժողովուրդն այնչափ բաժնուած, այնչափ անհաւասար չէր, որչափ հիւսիսային կողմերում էր։ Նոյնպէս հասարակային կարգաւորութիւնն աւելի լաւ եղաւ հարաւումը թէ հռովմէական աւանդութեանց պատճառով եւ թէ ժողովրդեան լաւ վիճակին համար։ Հիւսիսումն աւատային վարչութիւնը զօրանում էր հասարակութեանց կեանքի վրայ. այն տեղ, կարծես թէ, ամէն բան հողատէրներու դէմ եղած կռիւներու տակ ենթարկուած են։ Հարաւային հասարակութիւններն աւելի պրաղուած են երեւում իրանց ներքին կարգաւորութեան, իրանց կառարելութեան եւ յառաջացման վրայ։ Յառաջուց խմացւում է, որ սրանք հասարակապետութիւններ պիտի լինին։ Հիւսիսային հասարակութեանց ճակատագիրը, մանաւանդ Ֆրանսիայում աւելի անկարգ, աւելի թերակատար էր երեւում եւ կարծես թէ շատ փիչ զարգացման է վիճակուած։ Թէ որ Գերմանիոյ, Սպանիոյ եւ Անգղիոյ հասարակութեանց մէջն էլ ման գալու լինինք, շատ աւելի ուրիշ զանազանութիւններ կգտնենք։ Չեմ կարող այս մանր մանրը իրերու մէջ մտնել, նրանցից մի քանիսին վրայ նկատողութիւն

կանենք, քանի որ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ յառաջ կերթանք։ Ամէն բան, պարոնայք, իրա սկզբումը, դրեթէ, խառն ի խառն է, եւ մի եւնոյն կերպարանքով հետզհետէ եղած զարգացմամբ է, որ այլեւայլութիւնը կերեւայ, յետոյ մի նոր զարգացում կսկսի, որ ընկերութիւնները դէպի այն վեհ եւ ազատ միութեան ոլորտ մղէ, որ մարդկային ազգի ջանացողութեանց եւ կամեցողութեան փառաւոր նպատակն է։

Թարգմանութիւն
Մարկոսի Աղաբէգեան։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Շարունակութիւն*

Ուրեմն բանաստեղծութիւնը առաւելապէս կհասկըցուի կեանքին իսկ էութիւնը։ անոր ըսես, թէ ամենաբարակ էթերն է, զուտ եւ ազնիւ հիւթը կամ ծուծն է։ Բանաստեղծը չառնուր ընկարագրէր շքեղ ու փառաւոր վարդի մը կոշտ կոպիտ նիւթը, ինչից որ գոյացեր է, այլ անոր անոյշ հոտը, բուրմունքը, անոր թերթերուն կերպ կերպ ցոլմունքը, պլպլալը միայն, եւ վերջը ասկէց կստեղծէ իր բանաստեղծական վարդը։ Գեղեցիկ օրիորդի մը թուշերուն կուսական կարմրութիւնը, ծով ծով կապուտակ աչքերուն մեղմիկ պայծառութիւնը, եւ կամ անոր աչքերուն փայլուն կրակը, անոր մարմարեանի պէս ճերմակ ուսերուն վրայ կոհակ կոհակ տարածուած ճոճուած փառաւոր մազը, անոր քնքոյշ կուրծքին ալեկոծութիւնը, ձայնին աղուորութիւնը, զրաւիչ խօսակցութեան ներդաշնակութիւնը, մարմնոյն գեղեցիկ կազմութիւնը, անոր աչքի զարնող գեղարուեստական փառաւոր կենդանի կերպարանքը, դրաւիչ եւ շնորհալի շարժմունքը։։։Ահա այս է բանաստեղծութիւնը, այսինքն՝ կեանքին այն էութիւնը, այն ազնիւ եւ զուտ հիւթը, որ Գաղղիերէն կըսուի «թ ռ ի փ ը լ է ք ս թ ռ է, ք է ն թ է ս ս ա ն ս։ Բոլոր աշխարհ, եւ որ սրտիդ ուզած գոյնը, նկարը եւ ձայնը, բնութեան եւ կեանքին կերպ կերպ ձեւերը կարող է բանաստեղծը ցուցնել, յայտնել, ըս-

*) Տես 1861 ամի թիւ ԺԱ

տեղծել։ Միայն այս կըլլայ այն ժամանակ, երբ բանաստեղծը իր ընտրած առարկային ընչաւորող, հոգեւորող, կենդանութիւն տուող դաղտնիքը, խորհուրդը, խմաստը ըմբռնէ, հասկընայ,—այս է բանաստեղծութեան բուն էութիւնը։ Բանաստեղծութիւնը աշխարհիս կեանքին տամարին զարկն է, անոր արիւնը, կրակը, լոյսը և արևն է։ Բանաստեղծը—ոգւոյ ամենաղնիւ բնակարանն է, Աստուծոյ սիրելին է, բնութեան դաղտնիքներուն մեկնիչն է, սրտի զգայողութեան ուղեայ քարն է, աշխարհիս կեանքին գործիքն է։ Դեռ երեխայութեան հասակի մէջ ուրիշներէն աւելի կզգայ նա իր ազգակցութիւնը, արենակցութիւնը բնութեան հետ։ իսկ երիտասարդութեան մէջ անոր անբարբառ լեզուն, խորհրդաւոր պաղաչիւնը արդէն մեզ կպատմէ, կհասկրցնէ։ Բանաստեղծը մէկ զգայուն, զայրացկոտ, միշտ գործունեայ բնութիւն մը ունի, որին կպաճուի էլիքարական կայծեր կելլեն։ Նա տանջանքին ցաւը ուրիշներէն աւելի կզգայ, ուրախութեան վայելչութիւնը աւելի կհասկընայ, սիրելու մէջ սաստիկ կըսիրէ, արհամարելու մէջ ալ սաստիկ կարհամարէ։ Մէկ խօսքով շատ զգայուն բնութեան տէր է, որին մէջ ոգւոյ ներգործական և կրաւորական յատկութիւնները վերջին աստիճանի զօրացած են։ Այս պատճառաւ ահա ոչով այնպէս չափազանցութեան (крайность) մէջ չընկնէր, ինչպէս որ բանաստեղծը։ Երբ ճախրելով դէպի երկինք կելլանայ,—անոր հասնող չկայ։ Երբ դէպի վայր դլորուելով կընկնի,—կընկղմի ախտի մէջ այնպէս՝ որ նմանը չկայ։ Բայց սորա այս անկումը բոլորովին այն չէ, ինչ որ հասարակ մարդոյը։ սրանը—սաստիկ կեանքի ծարաւելն, պապակելն է, և անոնցը փաղ, իշխանութիւն, մեծութիւնը սիրելն, ցանկալն է։ Մինչ այն աստիճանի է անոր կեանքին վրայ խևնալը, որ սրտին զուարճութիւնը, կիրքը կատարելու, լցուցանելու մէկ վայրկենին համար՝ պատրաստ է զոհել բոլոր իր ապագայն, յոյսերը և մնացեալ կեանքը։ «Բանաստեղծը, կըսէ Ցեղնոյը, բերնումը միշտ երգ ունի։ կուրծքումը խաղաղ հանգիստ սիրտ»։ Բանաստեղծը երբ կատեղծէ—աշխարհիս տէր իշխան է, բնութեան աւանդապահ է, երկնի և երկրի, բնութեան և մարդկային ոգւոյ

ծածկագէան, իսկ երբ կենցաղոյս զբաղմունքներու հետ է, նա մարդ է, և մարդ է այն կերպի, որ կարող է շատ ոչինչ, անշան, բայց ոչ երբէք ցած ըլլալ, որ կարող է ուրիշներէն առնելի սխալիլ, մեղանչել, որ կարող է մեղանչելուն պէս՝ շուտով ալ սթափիլ, որ իր հայրենիքէն—երկնքէն ձայն լսածովը թևերը թափ տալով կերթէ:

Ի՞նչ է արդեօք բանաստեղծութեան նպատակը: Այս խնդիրը նոցա համար, որք ի բնէ էսթէթիքական զգայմունք չունին մէկ շատ նշանաւոր, միանգամայն և դժուարալոյծ բան մը կերևայ: Բանաստեղծութիւնը ինքն իրեն նպատակն է, ինչպէս որ առաքինութիւնը (բարեգործութիւն), կամ գիտութեան մէջ ճշմարտութիւնը ուրիշ գործածութիւն չունի: Մթթէ մեզ համար ամէնը մէ՞կ է՝ իմանալ ու չիմանալ այն բանը որ մեզի պէտք չէ, որ մեզի կատր մը շահ չունի: Առնունք օրինակի համար, երկինքը, որ այնքան բարձր հեռու է մեզմէն, որի վրան որքան հեռացուցով նայինք, անոր ամենափոքր մասնիկը անգամ չենք կարող մեզ մօտիկ ցուցընել: Բայց աստղաբաշիսը բոլոր իր կեանքը աստղաբաշխութեան կնուիրէ,— և երբ նա մէկ նոր աստղ մը կգտնէ, անոր ուրախութիւնը չափ չունի. նա բաղդաւոր, երջանիկ է: Բայց այս դիւտէն անոր գրպանը մէկ փարա մը չմտնէր: Մթթէ մենք անոր համար պիտի սիրենք առաքինութիւնը, որ մեզ անոր համար գովեն կամ վարձատրեն: Եւ երբ կտեսնենք, որ նա ոչ միայն շահ մը, օգուտ մը կբերէ, այլև հալածանքի և անբախտութեան տակ ալ կընկնէ. ուրեմն այն ժամանակ պիտի առաքինութենէն ձեռքերս վե՞ր առնունք ու բռնած ճամփաներս փոխե՞նք:

Գեղեցիկն կամ գեղեցկութիւնը ճշմարտութեան և առաքինութեան պէս ինքն իրեն նպատակն է և իր անունին լոկ զօրութեամբը բոլոր աշխարհի վրայ կթագաւորէ, և մարդուս հոգւոյ վրայ ալ մէկ անպատմելի զօրութիւն մը ունի: Ահա մէկ փառաւոր, լուսաւորեալ սրահ մը կուգայ կմտնէ մէկ սիրուհի մը,—կրակոտ երիտասարդին սիրտը մէկէն թունդ կառնու. ծերունիին կ'ոճռոտ երեսը կպարզուի, քնոտ աչքերը և տրտում երեսները մեկէն կկենդան. իրաւի՝ անոր մէկ նայուածքը բոլոր աշխարհի կարժէ: Հերոսը իր գափնեայ պը-

սակը, բանաստեղծը իր ճաճանչափայլ լուսէ պսակը, կրօնաւորը կամ վարդապետը իր սուրբ վեղարը պատրաստեն անոր ոտքը դնելու թէ որ նա մէյմը կամենայ իրենց վրայ աչք ձգել նայելու։ Իսկ անոր դէմքին վրայ մէկ իմաստի, մէկ զգացմունքի նշան մը, ստուերը մը նշանակած չկայ, չերևար։ Ինչո՞ւ է այս այսպէս և ի՞նչ է արդեօք ասում (զեղեցկութեան) նպատակը. եթէ այս մեկնենք, այն ժամանակ կը լայ և մեկնել—և այն ամենաճիշդ կերպով՝ ինչ բանի համար է բանաստեղծութիւնը և ի՞նչ է անոր նպատակը։—Բանաստեղծութիւնը, կըսեմ, որ այս զեղեցկութիւնը յայտնող, ցուցընողն է։ Մեր խօսքը անոնց հետ չէ, որ Պրոմեթէոսի հուրէն զուրկ ըլլալով՝ զեղեցկութեան զօրութիւնը իրենց վրայ չեն զգար, չեն իմանար։ Չի ի՞նչպէս կարելի է անոնց հասկընել, մեկնել, թէ ինչո՞ւ համար զեղեցկասէր մը (дилетантъ) Մեսիչեան բսուած Ավրոդիսին մերկ արձանին դիմաց այնպէս սրբութեամբ և պատկառանօք կեցած՝ զմայլեալ, յափշտակեալ կնայի։ Եթէ բանաստեղծութիւնը մարդուս հոգին, սիրտը դէպի երկինք, դէպի Աստուած կուղղէ, կդարձնէ, եթէ նա մարդուս վրան ազնիւ և վսեմ ներգործութիւն կունենայ,—այդ անոր անմիջական զօրութիւնն է, էութեան որպիսութիւնը և ոչ թէ նպատակը. այդ ինքն իրեն կը լայ, և ոչ բանաստեղծի կողմն—անոր կամքէն։ Բանաստեղծը նկարիչ է, և ոչ ուսուցիչ և խրատիչ։ Բանաստեղծին նկարագրութիւնները —փոսքով լեցուն աշխարհը, արարած և իր անթիւ կերպ կերպ երևոյթները են։ Բանաստեղծը մարդուս հետ կիսօսի պատկերներու ձեռքով, միջոցով՝ այս պատկերները յաւերժական զեղեցկութիւնը յայտնող, ցուցընող են, որոյ նախատիպը աշխարհիս և բնութեան ամենայն մասնաւոր երևոյթներու մէջ կփայլի։ Բանաստեղծը վերացական իդէաները առանց ձևի մերկ մերկ՝ երևակայել չսիրեր. որովհետև նա ամենայն մէկ վերացական միտք մը միշտ կ՚յայտնէ, կցուցընէ պատկերներու ձեռքով, որոց մէջ իմաստը այնպէս կշողայ, կփայլի, ինչպէս որ լոյսը բիւրեղի մը մէջ։ Բանաստեղծը ամէն բանը ձևի մէջ կառնու, ամէն բանին նկար, դէմ կուտայ. աննիւթականը՝ վերացեալը նիւթական՝ մարմնեղէն կընէ. նոյնպէս և երկնայինը

—երկրային, որ երկրայինը փայլելով փայլի երկնային լուսով։ Բանաստեղծը քահանի պէս աղօտ է։ Սա միայն իր նեբքին հրաւէրքին, իր շարժող, դիդող Աստուծոյ (ոգիի) խորհրդաւոր ձայնին կլսի, կհնազանդի, ուրիշ ոչովին։ Բանաստեղծը հասարակութեան շահին չծառայեր. չըլլար գնա դործածել իբրև մէկ գործակատար մը (подрядчикъ), որին կարելի ըլլայ երգել տալ երբեմն՝ ամուսնութեան կարգին սրբութիւնը. երբեմն հայրենիքի համար մեռնելու բախտաւորութիւնը, երբեմն ալ պարտք տալու հարկաւորութիւնը։ Զի այն ժամանակ դրականութիւնը ընտիր ընտիր գեղարուեստական յօրինուածներ ունենալու տեղ,—կունենայ չափաւ դրուած յօդուածներ վերացական առարկաներու վրայ, ուսկից որ կհոսին հաշիւ՝ և դատողութիւն. չոր ցամաք այլաբանութիւններ, որոյ մէջ կենդանի ճշմարտութիւն երևալու տեղ, կերևան միայն ցամաք դատողութիւններ, և կամ կուսակցութեան ջնջին կիրքերու հոսեր, խէութիւններ։

Բանաստեղծը ստեղծագործութեան մէջ բնութիւնը օրինակող չէ, այլ անոր նախանձորդ կամ հաւասարողն է։ Որովհետև ստեղծագործութեան մէջ բանաստեղծութիւնը և բնութիւնը մէկ աղբիւր, մէկ կերպ ընթացք ունին. միայն այս կայ անոնց մէջ ճանաչողութիւն ևս ունի, զոր բնութիւնը իր արարչագործութեան մէջ չունի։ Բնութիւնը Աստուծոյ հոգւոյն յայտնութեանը ծնունդն է, որ անդադար կշանայ, կճգնի աներևոյթ աշխարհէն, (այսինքն՝ սեսիլներու գաղափարներու աշխարհէն) երևելի իրական աշխարհ շրջիլ. արարած դառնալու վերջը մարդու մէջ անձնութիւն առնելով ճանչնալ զինքը։ Այսպէս ալ ամենայն գեղարուեստական քերթողութիւն արհեստագէտին յափշտակութեանը ծնունդն է, յայտնութեանը, որ կշանայ կճգնի իր վերացեալ անմարմին գաղափարները սեսիլները դուրս հանել, ցուցընել յայտնել,—ի գոյութիւն ածել։ Ուրեմն ամենայն արարչագործութեան աղբիւրը յափշտակութիւնն է։ Գեղարուեստը բնութենէն այնչափ վեր է՝ որչափ որ ճանաչողական և ազատ գործողութիւնը՝ վեր է անմիտ և ակամայ գործողութենէն։ Ամենայն

գործ հեռանք է ճանաչողութեան։ Բանաստեղծին ստեղծագործութեան մէջ ունեցած ճանաչողութիւնը հասկընալու ընդունելու չէ դատողութեան և մտածողութեան գործունէութիւնը, բարակ հաշիւներ, մեքենական աշխատութիւնն, այլ անոր սրտին բաւականութիւնը վայելչութիւնը։ Նոյնպէս և նա գործող բանաստեղծողը չէ։ զի գործող բանաստեղծողը յափշտակութիւնն է։ Յափշտակութիւնը զոր Պղատոնը կկոչէ Մանիայ։ Դատողութիւնը ստեղծագործութեանը թշնամի, եղծիչ է։ Պղատոնը կըսէ։ «Ով որ առանց Մանիայի (որ Մուսաներու ազդեցողութենէն կը լայ) բանաստեղծութեան դրան կու գայ, միտքը դնելով՝ որ ճարտարութեամբ (Թեխնիքա) կարող է բանաստեղծ ըլլալ նա երբէք չկարող կատարեալ օրինաւոր բանաստեղծ ըլլալ։ և անոր բանաստեղծութիւնը որպէս խոհականութեան պտուղ՝ շատ կատարելի խելացնորներու բանաստեղծութենէն»։

Պղատոնը խոհականութիւն բառով կհասկցուն՝ մեր ոգւոյ դատողական ամէնօրեան վէճակը (կացութիւնը)։ իսկ խելացնոր բառով—յափշտակութիւնը ոգւոյ այն Աստուածային կրակը, այսինքն այն տեսիլները, յորում ինքն գերազոյն աշխարհի խորհուրդները կտեսնէ, կդիտէ, հրաշքներ կգործէ։ Եւ իրաւի, ուրախութիւնը բերկրութիւնը, սրտի հրճուանքով, տանջանքով, սիրտանէն բաժնուիլը, սիրոյ թովչութիւնը, անձնազոհութեան քաջասրտութիւնը, ճշմարտութեան համար զանձը դնելը, —մի՞թէ սոքա ամէնքը, որ մարդուս ինքը զինքը մոռնալ կուտայ, սոքա ամէնքը, կըսեմ, խելացնորութիւն չեն։ Այո՛։ խելացնորութիւն է, բայց խելացնորութիւն բանական Աստուածային, որ մարդս աշխարհի իմաստուններէն վեր կընէ ու չաստուածներուն կարգը կդասէ։ Այնպէս և մարդուս անպէտ տեղը ցուցցած սառնութիւնը, կամ պաղութիւնը, որ աշխարհիս մէջ քաղաքավարութիւն կհամարուի, ընչին անձնասիրութեան հաշիւներ, փուճ նպատակի հասնելու համար գործած խելքիպատկող հնարքները—ոչ ապ սքէն սոքա ամէնքը խոհեմութիւն չեն։

Գնոի շարունակութի։

Բ. Ա.թամանեան։

ԹՐՕՎԱԹՕՐԷ

(ԴՐԻՍԱՆ)

ԵՂԵՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՐԹՈՂԳ

ԼՈՒՆԱ ԿՈՄՍԸ.
ԼԷՕՆՕՐԱ, *նորա հարազատուհին.*
ԱԶՈՒՉԷՆԱ, *պառաւ դնչտիվ.*
ՄԱՆՐԻԿՕ (*դուստր*) Ազուչէնայի *որդեգիրը եւ Լունա կոմսի եղբայրը:*
ՖԷՐՆԱՆԴ.
ԻՆԷԶ, *Լէօնօրայի ուղեկիցը:*
ՐԻՒԶ.
ԾԵՐՈՒՆԻ ԳՆԶՈՒ.
ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐ.
ԼԷՕՆՕՐԱՅԻ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ.
ԿՈՄՍԻ ԱՐԲԱՆԵԱԿՆԵՐԸ.
ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐ.
ԳՆԶՈՒՆԵՐ ԵՒ ԳՆԶՈՒՀԻՆՆԵՐ:

Այս անցքի մի մասը կատարուել է Բիսկայու եւ մի մասը Առաջնի մէջ, ժամանակաւորապէս:

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՄԵԾԱՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Սպանիոլայի պալատի դատիքը. կողմն ական դուռը որ տանում է դէպի սենեակը Լունա կոմսին:

Ֆէրնանդը եւ շատ ազատաւորներ Կոմսին դրան մօտ սպասած են, մի քանի վայրկեան առաջ ու յետ ման են գալիս տեսարանի խորքումն:

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

(Ազատաւորներին, որոնց աչքերը ծանրացած են քնից) Զուարթ կացէք, զուարթ. մթնէ չդիտէք, որ արթնուն աչքով պիտի սպասենք կոմսին, որ երբեմն սովորութիւն ունի բավականակ դիշերը իր Նաղելոյ պատշգամի տակ անցնելու:

Սպասաւորները

Ցաջաղկոտութիւնը իւր օձերը դրել է նորա սրտի մէջ։

Ֆերնանդը

Նա իրաւունք ունի ինչպէս իր ախոյանին վախենալու այն դուսանից, որ գիշերները գալիս երդում է պարտէզների մէջ։

Սպասաւորները

Մեր ծանրացած աչքերից քունը վախցնելու համար պատմէ մեզ Կոմսի Գարչիա անունով եղբօր խսկական պատմութիւնը։

Ֆերնանդը

Բարի է, կպատմեմ, ակէք, իմ չորս կողմը ժողովեցէք։ (Սպասաւորները խոնարհում են նորա չորս կողմը։)

Զինուորները

Մենք եւս ականջ կդնենք... (Գալիս են ու նրա մօտ ժողովւում են)։

Սպասաւորները

Ականջ դրէք, ականջ դրէք։ (Ֆերնանդի չորս կողմը չրջան են կազմում)։

Ֆերնանդը

Լուսնա բարեսիրտ կոմսը երկու որդու երջանիկ հայր էր. մի օր հաւատարիմ դայեակը (ծծմայր) պառկած քուն էր լինում կրտսերի օրօրոցի մօտ, յանկարծ առաւօտը լոյսը ծագած չծագած, քնից վեր թռչելով, ինչ էլ կարծում, որի տեսաւ Երեխայի մօտ....

Պարը

Ըրդն, առա, որին....

Ֆերնանդը

Մի գաղրելի գնչուհի (բոշա կնիկ), մի պառաւ՝ չարագուշակ հայեցուածքով եւ ինքը զարդարուած իւր դիւական արուեստի կախարդական նշանակով. նրա դարչելի եւ արիւնածարաւ աչքերը դարձած էին երեխայի վրայ։ Ջարդուրած եւ սասկացած դայեակը սատիկ ճիչ բարձրացաց եւ խկոյն մի ակնթարթի մէջ սպասաւորները վրայ հասան, սպառնալիքով, աղաղակով եւ ծեծելով դուրս ձգեցին թշուառականին, որ համարձակել էր ոտքը ոտնատեղ դնելու։

ՊԱՐԸ

Ո՛հ, թշուառ յանցաւոր, իմ մարմինը փշաքաղ է լինում ահ ու սարսափից։

ՄԻՔԱՆԻՍԸ

Ապա հայրը....

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Այնուհետեւ նա տրտմութեամբ անցուց իւր կարճատեւ օրերը։ բայց նորա հոգին վկայում էր, որ նորա որդին չէր մեռած, եւ մահուան դրան մօտ՝ կանչեց մեր այժմուայ տիրոջ եւ երդում ուտեցուց, որ չի դադարի նրան պտրելու։ Բայց, աւաղ, նորա խոյզքը անպտուղ մնացին։

ԶԻՆՈՒՈՐԸ

Մթթէ մինչեւ ցարդ այն զարշելի կնկանից ոչ մի լուր չկայ։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Ոչ մի լուր չի կայ. ախ, եթէ ես կարող լինէի մի օր նրան գտնելու։

ԶԻՆՈՒՈՐԸ

Բայց կարող էիր արդեօք նորան ճանաչել։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Անցած ժամանակը հաշուելով... ինչու չէ, կարելի էր։

ԶԻՆՈՒՈՐԸ

Պէտք էր նորան ուղարկել դէպի դժոխք իւր մօր մօտ։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Դժոխք, ասում ես.... բայց մարդիկ կարծում են, թէ նորա նզոված հոգին տակաւին այս աշխարհումն աստանդական շրջում է, եւ փոթորիկի ժամանակ երեւում է մարդոց աչքին։

ՊԱՐԸ

Այո՛, ճշմարիտ է այդ։

ՄԻՔԱՆԻՍԸ

Ցեսած կան նորան կտուրների ծայրին մահ գալիս։

ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ

Երբեմն նա բուի կերպարանք է առնում վրան եւ երբեմն առլէգի։

Ուրիշները

Երբեմն ազնաւի եւ չատ անդամ գիշերահաւի, որ առաւօտեան պահուն կորչում անհետանում է, ինչպէս կայծ։

Ֆերնանդը

Կոմսի սպասաւորներից մինը Գնչուհիին զարնելու համար մեռաւ (ամէնի երեսին զարհուրանքի նշան է դծագրվում)։ Պառաւը երեւել էր այդ խեղճ մարդուն բուի կերպարանքով մի առանձին սենեակում խորին լռութեան մէջ՝ իւր բոցոտ աչքերով նայելով եւ չարագուշակ ձայներ հանելով։ Էէս գիշեր էր, երբ...(Գիշերուայ ժամը տասներկուսն է հնչում)

Ամենքը

Ո՛հ, ահ. նզոված լինիս, սանդարամետական ջատուկ։

Լսւում է թմբուկի ձայն. զինուորները վազում են տեսարանի խորքը, սպասաւորները դրան մօտ են կանգնում։

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Պալատի պարտէզը. դէպի աջ կողմը կայ մարմարեայ սանդուղք, որ տանում է դէպի դաւիթը։ Գիշեր է Թուխպ ամպերը ծածկել են լուսինը

ԼԷՕՆՕՐԱՆ ԵՒ ԻՆԷԶԸ

Ինէզը

Ինչու սպասում ես, ժամանակը անազան է. Եկ, թագուհին քեզ կանչում է. միթէ դու լինքդ չլսեցիր նորա ձայնը։

Լէօնօրան

Մի օր եւս անցաւ, ու ես չվարողացայ նորան տեսնելու։

Ինէզը

Սպառիչ բոցը քու սիրտը այրում է. բայց ասա լինձ, ուր կամ երբ հանդիպեցար այդ կայծին։

Լէօնօրան

Զինախաղութեան ժամանակ։ Նա երեւեցաւ այնտեղ սեւ զրահ ու սեւ սաղաւարդ հագած, նորա սեւ վահանը զարդարած չէր աղնուականի նշանով. սակայն այդ անծանօթ քաջամարտիկը ստացաւ այնօրուայ յաղթութեան պարգեւը. ես լինքս էի, որ նորա ճակատը դափնեայ պսակով պսակեցի։ Բայց չուտով ծագեցան քաղաքական կռիւները, եւ այն օրից յետ ես միւսանդամ չարժանացայ նորան տեսնելու...

բայց միայն ինչպէս մի փախստական պատկեր ոսկի երազի մէջ...Շատ ժամանակ անցնելիս յետոյ. միանգամ.....

ԻՆՀՂԸ

Ի՞նչ պատահեցաւ։

ԼԷՕՆՕՐԱՆ

Ականջ դիր։ Անդորր եւ խաղաղ դիշեր էր. անամպ երկինքը զարդարած էր իւր ամէն փառքով. լուսինը երեւեցնում էր իւր չքեղ դէմքը, յանկարծ չնարի մեղմ եւ սրտաշարժ ձայնը հասաւ իմ ականջին. դուսանն էր այդ, որ նուագում էր մի տխուր երգ, երգ, որ լի էր պաղատանքով եւ հեզութեամբ, ինչպէս որ մահկանացուն վերառաքում է դէպի իւր Ստեղծողն։ Այդ երգի մէջ յաճախ յիշւում էր մի անուն, եւ այդ անունը լմն էր.... վազեցի դէպի պատշգամը, ո՛հ, նա ինքն էր... Միայն հրեշտակները կարող էին զգալ այն ուրախութիւնը, որ ես ըզգացի այն վայրկենին։ Երկրի վրայ գոլով՝ իմ բերկրալի սիրտը իսկ եւ իսկ ճաշակեց այն երանութիւնը, որ միայն երկնքումն կարելի էր վայելել։

ԻՆՀՂԸ

Քու պատմութիւնը իմ սիրտը ահ ու սարսափով է լցնում։

ԼԷՕՆՕՐԱՆ

Ի զո՞ւր...

ԻՆՀՂԸ

Այդ խորհրդաւոր մարդը սրտումս մի չարագուշակ նախազգացմունք է ծագեցնում։ Ջանա նորան մոքէդ հանելու։

ԼԷՕՆՕՐԱՆ

Ի՞նչ ես ասում... լռէ։

ԻՆՀՂԸ

Լռէ, բարեմիտ, բարի խորհուրդը։

ԼԷՕՆՕՐԱՆ

Ես մոռանամ նորան.... ո՛հ, ո՛հ. դու այնպիսի լեզուով ես խօսում, որ իմ սրտի մէջ մուտք չէ կարող ունենալ։ Իմ սիրտը այնպիսի սիրով է բռնուած, որ անհնարին է խօսքով բացայայտելը, որ ես եմ միայն կարող հասկանալու։ Իմ երջանկութիւնը միշտ թերի եւ անկատար կմնայ, քանի որ նա հեռու է ինձանից. եւ եթէ ճակատագիրը չէ որոշել ինձ նրա հետ միաւորուելու, լաւ է որ մեռնիմ ես։

Ինէզը

Աստուած տայ, որ այսպիսի ուժգին սէրը մի օր քու զլուխը փորձանքի մէջ չիձգէ։

Գաւթի մէջ են մտնում

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐՐՈՐԴ

Կոմսը

Գիշերը խաղաղ է եւ թաղուհին անշուշտ խորունկ քնի մէջ ընկղմած է. բայց նորա նաժիշտը հսկում է նորա վրայ։ Ո՛հ, Լէօնօրա, գիտեմ, որ դու արթուն ես. զողղոջուն լոյսը որ նշմարում եմ քու պատուհանի մէջ, ստուգում է իմ կարծիքը։ Ո՛հ, սէրը թափանցել է իմ բոլոր անձնը։ Պէտք է որ ես տեսնեմ քեզ...պէտք էր որ դու լըսես ինձ.....գալիս եմ քեզ մօտ.... այս մի վհոհ բոպէ է մեզ երկուսիս համար։

(Իւր սիրոյն բորբոքուած՝ գալիս մօտենում է սանդղքին. լսում էջնարի ձայնը, նա կանգ է առնում)

Գուսանն է այս.....ոհ, ոհ. իմ մարմինը փշաքաղ է լինում։

Գուսանի ձայնը

«Աշխարհքումս թողած լքած, անդադար պատերազմելով բախտի «հետ, գուսանը իւր բոլոր ակնկալութիւնը դրել է սրտի մէջ. բայց երբ «որ նա գրաւեց այդ անարատ սիրտը, այնուհետեւ գուսանը քան զթա«գաւորը երջանիկ եւ երանելի է։»

Կոմսը

Այս ինչ ձայն է, որ ես եմ լսում։ Նախանձ, դու կրծում ես իմ սիրտը....բայց ես չեմ սխալւում....ահա Լէօնօրան սանդղքից վայր է իջնում։

Փաթաթւում է իւր լոդկի մէջ

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԼԷՕՆՕՐԱՆ ԵՒ ԿՈՄՍԸ

Լէօնօրան

(Վազելով դէպի Կոմսը,) Ո՛վ իմ հոգին։

Կոմսը

Ի՞նչ անեմ։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Այսօր սովարականից առաւել յառաջացել է ժամը. քու ուշանալու ամէն մի բոպէն սրտիս թնդմունքովն էի համարում, բայց վերջապէս սէրը խղճաց վրաս եւ քեզ բերեց իմ գերկը։

Ուխտաղրուժ։

Գուսանի ձայնն է լսվում

(Նոյն բոպէին լուսինը դուրս է գալիս ամպերի միջից եւ լուսաւորում է մի մարդ, որ երեսը խոյսն պահպանակով ծածկում է)։

ՏԵՍԱՐԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՆՈՅՆԵԲ ԵՒ ՄԱՆՐԻԿՕՆ

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Այս ինչ ձայն է։ Աւաղ, մութը ինձ խաբեց։
(Երկուսն եւս ճանաչելով նորան, ընկնում են Մանրիկոյի ոտերին։)
Ուրեմն այդ նա չէր, այլ դու էիր, որի հետ որ ես խօսեցայ, դու էիր, որին իմ հոգին փափագում է, ինդրում է։ Սիրում եմ ես քեզ, հաւատա ինձ, սիրում եմ ես քեզ անբաւ եւ մշանջենաւոր սիրով։

Կ Ո Մ Ս Ը

Եւ դու համարձակում ես....

Մ Ա Ն Ր Ի Կ Օ Ն

Ո՛հ, առաւել չեմ ուզում...(բարցրացնում է Լէօնորային)։

Կ Ո Մ Ս Ը

Իմ սիրտը բորբոքում է բարկութենից։ Եթէ դու փոքրոգի եւ նուաստ մարդ չես, բաց ուրեմն երեսդ։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Կորայ, կորայ։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ասա անունդ։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

(Մեղմ ձայնով Մանրիկոյին) Աւաղ, գնա, գնա։

Մ Ա Ն Ր Ի Կ Օ Ն

Ճանաչէ՛ ուրեմն ինձ. Մանրիկոն եմ ես։

Կոմսը

Դու ես. ինչ, անմիտ դու լիրը, դու, որ մահու ես դատապարտած Ուրջելի համախոհը գոլով, եւ դու համարձակեցար այս արքունի ապարանքը ոտքդ կոխելու։

Մանրիկոն

Ինչու ես տարակուսուել. չուտ արա. կանչէ պահակներուդ, մատնէ քու ոսոխին դահճի անդութ սրին։

Կոմսը

Քու վերջին ժամը առաւել մօտիկ է, քան թէ կարծում ես լիրը դու. արի։

Լէոնորան

Կոմս։

Կոմսը

Ահա ես քեզ զոհ կրերեմ իմ անսանձ ախտին։

Լէոնորան

Աստուած իմ, Աստուած. կանգնեցէք։

Կոմսը

Ե՛կ իմ հետեւից։

Մանրիկոն

Երթանք։

Լէոնորան

(Ի՞նչ անեմ, մի թեթեւ ձայնս կարող է մահ պատճառել Նորան։) Լսէ՛ ինձ։

Կոմսը

Քա՛ւ ինձ այդ. նախանձոտ եւ անարդած սիրոյ բոցոտ կրակը այրում է իմ սիրտը. միայն քու արիւնը, ո՛վ թշուառական, կարող է հանգցընել այն։ (Լէոնորային) Ի՞նչ, դու ասացիր որ սիրում ես Նորան, եւ այժմ կարծում ես, որ ես Նորան կաղատեմ։ Դու այնպիսի խօսք հանեցիր, որ Նորա մահուն դատավճիռն էր։

Լէոնորան

Թո՛ղ առ ժամ մի քու կատաղի բարկութիւնը տեղի տայ առողջմտու-

թեան, ես եմ ես՝ միայն պատճառը քու ցաստան. թող քու զայրացած սիրտը վրիժառու լինի ինձ թշուառականէս. որ միայն խոցոտել եմ նորան։ Մեռէ՛ քու սուրը այս սրտի մէջ, որ ոչ կամենում է եւ ոչ կարող է քեզ սիրելու։

Մանրիկօն

Այս գոռոզի բարկութիւնը ունայն է. նա իմ ձեռքումն է զլորուելու այսօր։ Այն մահկանացուն, որ կարողացել է քու սրտի մէջ իւր սէրը չնչելու, նոյն իսկ սիրումն անյաղթելի է։ (Կոմսին) Քու օրհասը ժամանել է, քու վերջին ժամը արդէն հնչել է։ Այսուհետեւ քու կեանքը իմ ձեռքումն է։ (Երկու ոսոխքը մերկացուցած սուրերը ձեռերին բռնած հեռանում են։ Լէօնօրան ուշաթափ գետնին է զլորւում)։

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳՆՉՈՒՀԻ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Մի աւերած տուն Բիսկայու սարի զառիվայրի վրայ կայ. տեսարանի խորքումն մեծ խարոյկ է վառած, լոյսը ծագելու վրայ է։

Աղուչենան նստած է խարոյկի առաջեւ։ Մանրիկօն ակոռնի վրայ պառկած է նորա մօտին եւ իւր լողի մէջ փաթաթուած, սուրը ձեռքին ունի բռնած եւ սաղաւարդը մօտն է դրած, աչքը անթարթափ դարձած է պառաւի վրայ. զընչուտներու խուռն բազմութիւնը խարուկի չորս կողմը փռուած է։

Գնչուները

Տեսէ՛ք, երկնքի անեղը կամարը թողնում է զիշերուայ խաւար զոյնը, ինչպէս որ այրին իւր սուգը անցնելից յետոյ, ձգում է իւր հազի սեւազգեաց հալաները։ Դէ՛հ, սկսեցէ՛ք ձեր վաստակը. առաջ բերեցէ՛ք ձեր մուրճերը։

(Ամէնքը առնում են իւրեանց գործիքը. մուրճերը սալերին զարնելով, երբեմն տղամարդիկ եւ երբեմն կնիկմարդիկ եւ վերջապէս երգում են այս երգը)։

«Ո՞վ է Գնչուի կեանքը զարդարողը։ Գնչուհին։

(Տղամարդիկը դառնալով գէպի կնիկմարդիկը եւ փոքր ինչ դադարելից յետոյ)

«Լիր փոքր ինչ խմելու. հողին եւ մարմինը բաժակի մէջ դանում են ոյժ եւ քաջութիւն։

(Կնիկմարդիկ ածում են բաժակների մէջ)։

Ամէնքը

Ո՛հ, տեսէ՛ք։ Արեղական ճառագայթը ընկնելով մեր բաժակների մէջ,

առաւել ցոլուն փայլուն լոյս է տալիս. աշխատենք, վաստակենք, առաջ բերէք մուրհերը։ Ո՞վ է մեր բարեգուշակ ասողը։—Գնչուհին։

Ա ղ ո ւ չ է հ ն ա ն

(Երգում է. Գնչուները ժողովւում են նորա չորս կողմը)։

«Բոցը ճարճատում է, հրճուալից ամբոխը ալիքներու պէս ծածանելով փողոցների մէջ, չտապում է դէպի խարոյկը։ Ամէնի երեսի վրայ ցնծութիւն է նկարած. նոցա սրտի անհամբերութիւնը մանչմունքովէ արտայայտւում։ Մի կին առաջ է գալիս ղինուորներով պատած։ Զարհուրելի բոցը, որ դէպի երկինք է բարձրանում, լուսաւորում է նոցա վայրագ դէմքերը բոցը ճարճատում է. գոհը պատուհասի տեղն է հասնում, սեւ հալաւ հագած, ոտերը բոբիկ, նորան տեսնելով՝ ամբոխի մէջից մի կատաղի աղաղակ է բարձրանում ու արձագանքը սարէ սար եւ ձորէ ձոր է կրկնում այն։ Զարհուրելի բոցը, որ դէպի երկինք է բարձրանում՝ լուսաւորում է նոցա վայրագ դէմքերը։

Գ ն չ ո ւ ն ե ր ը

Սրատաչարժ եւ տխրալի է քու երգած երգը։

Ա ղ ո ւ չ է հ ն ա ն

Այո, տխրալի է նա, ինչպէս որ տխրալի էր այն անցքը, որից ծագել է այս իմ երգը։

(Երեսը դարձնելով դէպի Մանրիկոն՝ խուլ ձայնով մրմնջում է)

Վրէժխնդիր եղիր, վրէժխնդիր եղիր իմ համար։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Միշտ լսում եմ այս խորհրդաւոր խօսքերը։

Ծ ե ր օ ւ ն ի Գ ն չ օ ւ ն

Բարեկամներ, ահա օրը լուսացաւ. պէտք է այժմ, որ երթանք մերձակայ քաղաքները եւ այնտեղ մեր օրուայ ապրուստը ձեռք բերենք։

Տ ղ ա մ ա ր դ ի կ ը

Երթանք ուրեմն, երթանք. (Շտապով ժողովում են իւրեանց դորձիները եւ դնում են պարկերի մէջ։)

Կ ն ի մ ա ր դ ի կ ը

Երթանք, երթանք։

(Ամէնը իջնում են հովի մէջ. նոցա երգի ձայնը նուազում է, քանի որ նոքա հեռանում են)։

ԳՆՉՈՒՆԵՐԸ

Ինչ է այն, որ զարդարում է Գնչունների կեանքը։—Գնչուհին։

ՄԱՆՐԻԿՈՆ

Ահա այժմ մենակ մնացինք, (տեղից վեր կելով) աղաչում եմ, պատմէ ինձ այն աղէտալի պատմութիւնը։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ

Ի՞նչ եմ լսում, դու՞ հա՞ս չդիտես, դու։ Այո՛, ճշմարիտ է, որ փառասիրութեան խիստանը քու մանկական օրերից հեռացրել էր քեզ ինձանից։ Երդը, որ ես երդեցի՝ քու մեծ մօր արտասուելի մահուան սուգն էր։ Մի զառոզ մեծատուն նորան ամբաստանեց, իբր թէ քու մեծ մայրը նորա մատաղահաս որդուն կախարդել էր։ Ուր որ այժմ բոց է բարձրանում, ահա այնտեղ այրուեցաւ թշուառական կնիկը։

ՄԱՆՐԻԿՈՆ

Ո՛հ. խղճալի, (սարսափելով հեռանում է խարոյկից)։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ

Իւր երեխայի հետ միասին կապած՝ քաշ քաշ տանում էին նորան պատուհասի տեղը։ Ես հեռուից դնում էի նորա ետեւից քեզ գրկիս առած. բոլոր այժս մէկ արած աչխատում էի, բայց իզուր, բաղմութեան միջով ճանապարհ բանալու, որ կարողանայի նորան հասնիլ. նրանապէս իզուր փորձ փորձեցի կանգ առնելու, որ ինձ իւր վերջին մնաս բարովը ասէր։ Բարբարոսները իւրեանց նիզակի ծայրով մխում էին նորան եւ մղում էին դէպի խարոյկը, որոնց հոտոյանքներ բերնից փիսսեցնելով։ Վերջապէս բոլոր զօրութիւնը հաւաքեց եւ կիսամեռ ձայնով կարողացաւ միայն այս խօսքերը արտասանելու. «Դուստր իմ, հանէ իմ վրէժը։» Այս խօսքերը մինչ վերջին շունչս արձագանք տալու են իմ սրտիս մէջ։

ՄԱՆՐԻԿՈՆ

Վրէժդ հանեցիր։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ

Ես կարողացայ գաղտուկ յաւիշտակելու Կոմսի որդուն.....բերի մինչեւ այստեղս...կրակը դեռ ես վառ էր,..

ՄԱՆՐԻԿՈՆ

Կրակ.... Տէր Աստուած.... մթթէ կար....

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

Երեխան աղիողորմ ձայնով լալիս էր... սիրտս մղկտաց անչափ վըշտից. գլուխս սկսաւ պտոյտ գալու, մտքս մոլորուեցաւ.... ու ես ասես թէ մի սոսկալի երազի մէջ սկսայ զարհուրելի տեսարաններ, քըստմնելի արհաւիրքներ տեսնելու։ Աչքիս երևեցան Կոմսի դահիճները, պատուհասը, աղէտալի մայրս գունատմտի, բոկոտն եւ հալածները պատռուած, եւ իբր թէ Նորա աղաղակը անդադար լսւում էր իմ ականջին՝ «Վրէժխնդիր եղիր»։ Այն ժամանակ ես երկիցուցի իմ զոզոջուն ձեռքը, առի երեխային եւ քաշ քաշ տարի դէպի խարոյկը..... եւ ձգեցի Նորա մէջ. Նոյն րոպէին այդ աղէտալի զառանցանքս դադարեցան, սոսկալի տեսիլքը փարատեցան աչքիս.... միմիայն կրակն էր առջեւս, որ լափում էր իւր ճարակը։ Աչքս դարձուցի չորս կողմս, եւ ինչ տեսնեմ, Կոմսի որդին ողջ եւ առողջ կեցած էր առջեւս.....

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ի՞նչ ես ասում, ինչ...

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

Իմ որդուն, իմ հարազատ որդուն այրեցի խարոյկի մէջ։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ի՞նչ է ասածդ, ինչ զարհուրելի անցք է այդ։

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

Մինչեւ այսօրուան օրս, մազերս փուչ փուչ կանգնում են գլխուս վրայ։

(Սիրտը անցած ընկնում է Աղուչէնան նստարանի վրայ։ Քանի մի րոպէ Մանրիկօն զարհուրանքից եւ զարմանքից լուռ է մնում)։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ուրեմն ես քու որդին չեմ, ապա որի՞ որդին եմ ես, ասա։

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

(Ամչալած շտապում է ուղղել իւր սխալը)։

Այո՛, այո՛ դու իմ որդին ես։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Բայց դու ասացիր որ.....

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

Ա՛խ, կարելի է.... ինչ ես կամենում .. երբ որ այդ անարկու տե-

սիրը դալիս կանգնում է աչքերուս առջև։ այն ժամանակ ցնորական իսկրեր են դուրս գալիս բերանս, բայց միթէ միշտ եւ հանապազ քեզ համար ես չեմ եղած կախողին եւ սրդեսիր մայր։

Մանրիկոն

Քաւ ինձ, այդ ես չեմ կարող ուրանալ։

Ազուչէնան

Այնպէս չէ՞ որ քու կեանքը մինչև ցայժմ իմ խնամքովն է պահպանուած։ Ես չէ՞ որ դիշերով եկայ Պելիլլոյի պատերազմի դաշտը, երբ քեզ մեռած կարծելով, մարմնդ ինձ թաղելու տուին։ Իմ մայրական սիրովն չէ՞ր, որ ես քու կուրծքի մէջ դասյ եւ կանգնեցուցի այն կենդանական շունչը, որ պատրաստ էր թուչելու։ Ի՞նչ խնամք, ինչ դարման ի գործ չդրի ես, որ քու անհամար խոցերը բժշկեի։

Մանրիկոն

Խոցերը որ ես այն չարաղուչակ օրը ստացայ, (ողեւորուելով) ամենը այս տեղ են, կրծքիս վրայ.... հաղարաւոր մարդոց մէջ ես միայնակ էի. եւ իմ թշնամիքը վախչում էին իմ Լրեսից....միմիայն ես կարողացայ նոցա դէմ կենալու։ Անդութ Լուսան իւր բոլոր զօրքովը վրաս յարձակուեցաւ....այո, ես ընկայ, բայց դիւցազնի պէս ընկայ։

Ազուչէնան

Այժմ տեսնում ես այդ անարդ մարդու երախտագիտութիւնը դէպի քեզ....ինչ օտարոտի գութ քու աչքերը մինչև այդ ատելեան կուրացուցել էր։

Մանրիկոն

Ա՛խ, մայր իմ, մի հարցներ. ես ինքս չդիտեմ։ Ցկարողանալով իմ բուռն յարձակմունքի դէմ կենալու, նա արդէն դեռնդն գլորուած էր... մանաբեր սուրս կախ էր ընկած նորա գլխի վրայ. յանկարծ իմ ձեռքը մի զաղանի զօրութենով անչարժ մնաց, մարմինս սառեցաւ, ոտքերս դողդողալու չդիտեմ ինչ պատճառէ, եւ ասես թէ երկնից մի ձայն եկաւ, որ ինձ ասում էր. «Մի դարնիր»։

Ազուչէնան

Ա՛խ, երկինքը չէ խօսում ապերախտի սրտի մէջ։ Ո՛րդեակ, Էթէ մի անգամ եւս կհանդիպեցնէ քեզ բախտը այն թշուառականի հետ պատերազմելու, առանց երկմտութեան լսէ՞ իմ խօսքը, ինչպէս երկնքի ազդած ձայնը։ Արդարացի վրիժու խիզը թող զրդռէ քո բարկութիւնը։ Միթէ այս սուրը մինչև նորա երախակալը այն ամբարշտի սրտի մէջ

(Սրտի փոքի ձայն է լսում)

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Բիլիզը իւր հաւատարիմ պատգամաբերին է ուղարկել։ Կարելի՞ ար...
(Ընմանապէս հնչեցնում է իւր փողը)։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

(Ուշ չդարձնելով այս անցքին, ամիսփուած ձայնով)։
Հանէ՛ իմ վրէժը։

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆՈՅՆԸՆ ԵՒ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԸ

Մ ա ն ր ի կ օ ն (պատգամաբերին)

Մօտեցէ՛ք ինձ, պատմէ՛, արդեօք կռիւ պատահեցա՞ւ։

Պ ա տ գ ա մ ա բ ե ր ը

Այս ծրարը, որ ես քեզ բերի, իմ տեղ կպատասխանէ։

Մ ա ն ր ի կ օ ն (կարդում է)

«Կատէլլօրը մեր ձեռքումն է. իշխանը հրամայում է, որ դու ար-
«թուն աչօք հսկես նորա վրայ եւ պաշտպանես։ Եթէ կարող ես՝ ան-
«յապաղ արի։ Քու մասին տարածուած սուտ համբաւին խաբուելով
«Վէնօրան այս իրիկուն մերձակայ վանքի մէջ կուսական քօղ է ձգե-
«լու իւր երեսին։» Ո՛վ իմ Աստուած։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

(Դողդողալով) Ի՞նչ է, ինչ է պատահել։

Մ ա ն ր ի կ օ ն (պատգամաբերին)

Շուտով գնա հովիտ եւ այնտեղից ինձ համար մէկ ձի բեր։

Պ ա տ գ ա մ ա բ ե ր ը

Ահա գնում եմ։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

(Մէջ մտնելով) Մանրիկո։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ժամանակը ստիպողական է, գնա սպասէ՛ ինձ սարի ստորոտին։
(Պատգամաբերը շտապով հեռանում է)։

Ա. ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Ի՞նչ յոյս ունիս, որ միտք ունիս անելու։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

(Ուշ չդարձնելով նորա հարցմունքին)

Ասում, որ պիտի կորանամ նորան, ով դուն վիճակիս, որ պիտի կորանամ այդ հրեշտակին։

Ա. ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Սորա միտքը մոլորուել է, ինքը չգիտէ իր ասածը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Լողիկը ուսերի վրայ ձգելով եւ սաղաւարտը գլխուն դրած։)

Մնաս բարեւ։

Ա. ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Չէ՛, չէ՛, լսէ՛ ինձ, կանգնէ՛։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Թող ինձ, թող։

Ա. ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Ես, քու մայրդ եմ քեզ հետ խօսողը։ (Հրամայական ձայնով) Դարձեալ կամենում ես քու կեանքը վտանգի մէջ ձգելու։ այդ տկար մարմնով դ կամենում ես ճանքայ ընկնիլ, սարեր եւ քարքարուտ տեղեր անցնիլ։ Անմիտ դու, մինչ դեռ չկամես որ նոր բժշկուած խոցերդ նորից պիտի բացուին։ Քանի ինձ, ես թոյլ չեմ տալ քեզ այդ վտանգը դլուխդ առնելու։ Քու արիւնը իմն է, ամէն մի կաթիլը, որ նրանից պիտի թափես, խմացիր, որ իմ սրտիցն է դուրս գալու։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Մի վայրկեանը կարող է զրկել ինձ մի ամենաթանդագին գանձից, իմ ամենաքաղցր յոյսերիցն։ Չէ՛, չէ՛. ոչ երկինք եւ ոչ երկիր կարող են ինձ բռնելու։ Մայր, մայր, թող երթամ։ Վայ քեզ, եթէ ես մնամ այստեղ. քու ողին իր սրտի ցաւից քու ոտքերի տակը կմեռնի։

(Փախչում է. Ադուչէնան իզուր աշխատում է կանգնեցնել նորան)։

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐՐՈՐԴ

Կատակլոր ամրոցին մօտ մի տան դաւթի մէջ։ Տեսարանի խորքումն թաւուխիտ ծառեր կան. մութ գիշեր է։

Կոմսը, Ֆէրնանդը եւ մի քանի ուղեկիցներ խրեանց լողիկներու փաթթուած զգուշութեամբ յառաջ են գնում

Կոմսը

Դեռ եւս ոչ ոք չկայ. սովորական երգերի ձայները չեն լսուում։ Ասել է որ մենք ժամադակին հասանք։

Ֆէրնանդը

Պարոն, մի յանդուգն գործ է, որ դու միտք ունիս կատարելու։

Կոմսը

Ճշմարիտ է քու ասածը, իմ գործը յանդուգն է. բայց իմ անպարտելի սէրը, իմ զրգռուած բարկութիւնը կարող էին արդեօք ինձ այլապէս թելադրելու։ Երբ որ իմ ախոյանը մեռաւ, ես կարծեցի թէ իմ սիրոյ ամեն խոչք եւ խութերը կորան անհետացան. բայց ինչ, իմ նաղելին ինքը իմ առջեւ դրաւ մի հզօր եւ անպարտելի պատնէշ—որ է խորանը։ Բայց չէ, այնպէս չի լինիլ։ Երբեք Լէօնորան բացի ինձանից մէկ ուրիշի չի պատկանիլ։ Նորա ժպիտի կայծը առաւել չողշողուն է, քան թէ աստղի նշոյլը։ Նորա չքնաղ երեսաց պայծառութիւնը ինձ նորանոր զօրութիւն է տալիս։ Ո՛հ, այն սէրը, որ արծարծում է իմ սիրտը, կ յանկուցանէ նորան դէպի ինձ։ Նորա սիրի արեղակունքը միայն կարող են, ինջեցնել իմ սրտի մէջ յարուցած փոթորիկը։ Բայց այս ինչ ձայն է, որ լսում եմ, Տէր Աստուած։

Ֆէրնանդը

Զանգանակի ձայն է, որ խմաց է տալիս, որ ծէսը սկսում է։

Կոմսը

Դէ՛հ, երթանք, քանի որ նա չ'եկել չի կանգնել սեղանի առջեւն, պէտք է փախցնել նորան։

Ֆէրնանդը

Տէր իմ, զգոյշ եղիր։

Կոմսը

Լաւ կեցիր այստեղեւ ես ոչոքի խօսքին ականջ դնելու չեմ... գնա... պահուէ այս ծառերի ստուերի մէջ։

Ֆէրնանդը եւ ուղեկիցքը պահում են

Շուտով շուտով Լէօնորան իմը կլինի.... Սրտիս մէջ կրակ է վառուած, ինձ լափում է։

Զգուշութեամբ առաջ ու յետ քայլում է տեսարանի մէջ եւ նայում է այն տեղն ուստի պիտի դուրս գայ Լէօնօրան Ֆէրնանդը եւ ուղեկիցքը ցած ձայնով ասում են

Ֆէրնանդը եւ ուղեկիցքը

Ինչպիսի համարձակութիւն է այս. ելթանք պահտինք այս խորհրդաւոր ստուերի մէջ։ Ինչ համարձակութիւն է. ելթանք . . . . սուս . . . հնազանդենք նրա հրամանին։

Կոմսը

Ժամ օրհասական. դէհ չուտով անցիր։ այն ուրախութիւնը որ ինձ սպասում է չէ այս աշխարհի ուրախութիւն։ Ինչ խոյան կարող է դալ կանգնիլ իմ եւ իմ սիրոյ մէջ։ Ո՛չ, ո՛չ, Աստուած քեզ ինձ համար է ստեղծել եւ նա կամենում է, որ դու ինձ պատկանիս։

Մօտենում է իւր ուղեկիցներին

Մի անձնուիրների ձայնը

«Ով զուստր Եւայի, եթէ այն վեհ վայրկենին մահը փակէ քու աչ-«քերը դէպի լոյս՝ դու կտեսնես, որ այս աշխարհի բարիքը երազ են, «ստուեր են։ Եկ մեր մօտ, թող քոյրը ծածկէ քու երեսը մարդոց աչ-«քերէն. աշխարհ եւ աշխարհային խորհուրդներ չկան մեզ համար։ «Դարձուր աչքերդ դէպի երկինք ու երկինք քու համար կբացուին»։

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

(Լէօնօրան իւր նամիշանների հետ, Ինէկը, յետոյ Կոմսը, Ֆէրնանդը եւ ուղեկիցները, վերջապէս Մանրիկն)։

Լէօնօրան

Ինչու էք լալիս։

Նամիշանները

Աւաղ, այսուհետեւ դու յաւիտեան հեռանալու ես մեզանից։

Լէօնօրան

Ով իմ սիրելի բարեկամք, այսուհետեւ աշխարհը ոչ ուրախութիւն ունի ինձ համար պատած եւ ոչ յոյսեր։ Ինձ ուրիշ բան չէ մնում, բայց եթէ դառնալ դէպի Ղոյան, որ տրամութեան մէջ մի թաղուում է, եւ մի օր, այս վշտալի կեանքից յետոյ, կարող է միաւորել ինձ իմ անձկալուոյ հետ։ Սիրելիք, թողէք ձեր լաց ու կոծը եւ տարէք ինձ դէպի սուրբ սեղանը։

Կամենում է դուրս գնալ։

Կոմսը

(Իսկոյն երեւելով) Ոչ· կրբէք այդ չի լմնիլ·

Նաժիշտները

Կոմս·

Լէօնօրան

Աստուած իմ·

Կոմսը

Պատկի սեղանից սուրի ուրիշ սեղան չիկայ քեզ համար·

Նաժիշտները

Այս ինչ լրբութիւն է·

Լէօնօրան

Անզգամ. ինչպէս համարձակեցար այստեղ գալու ինչու եկար·

Կոմսը

Որ քեզ տիրեմ·

Այս ասելով յարձակումէ Լէօնօրայի վրայ եւ կամենումէ բռնի նրան. բայց նոյն բոլորին, ասի, թէ դեռնի տակից դուրս եկածի պէս երեւումէ Մանրիֆոն եւ կանգնումէ երկուսի մէջ տեղը : Ամէնքը ահ ու զարմանքի աղաղակ են բարձրացնում :

Լէօնօրան

Այս ինչ է որ ես տեսնումեմ. հաւատամ արդեօք· քեզ իմ մօտեմ տեսնում—երազ չէ՞ արդեօք. ցնորական տեսիլք չէ՞ արդեօք· կախարդութիւն չէ՞ արդեօք· Իմ բերկրալիր տիրոջը չէ՞ կարող տանիլ այսքան ցնծութիւն· Ասա՛ ինձ, դու ես երկնից եկած, թէ՞ ես քեզ հետ միասին բարձրացել եմ երկնից կայարանը·

Կոմսը

Սիրէ՛ մեռածները թողել են մահու թագաւորութիւնը եւ գժտիքը հրաժարուել է իւր ճարակիցն, որ իմ տրտի անդորրութիւնը խռովիցնեն, բայց եթէ քու կենաց թելը տակաւին չէր կտրուել, եթէ դու տակաւին կենդանի ես եւ կամենում ես այս աշխարհումն կեանք վայելելու, գնա ուրեմն. հեռացիր մեզանից·

ՏԵՍԱՐԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Նոյնքը եւ Բիւրեղը՝ հնոց բազմախումբ զանազ գօրականների առաջ

Ր ի ւ ի Զ Ը

Կեցցէ Ուրջէլը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Զինակից բարեկամք։

Ր ի ւ ի Զ Ը

Եկէք։

Մ ա ն ր ի կ օ ն (Լէօնորային)

Տիկին, եկ իմ հետեւից։

Կ ո մ ս Ը

(Դիմադարձութիւն անելով) ինչ է միտքդ, ինչ կամենում ես անելու։

Լ է օ ն օ ր ա ն։

Ո՛հ . . . ,

Մ ա ն ր ի կ օ ն (Կոմսին)

, Կորիր։

Կ ո մ ս Ը

Կամենում ես խլել ինձանից Լէօնորային . . . . քաւ, այդ երբէք վնեալու չէ։

(Մերկացնում է սուրը)

Ր ի ւ ի Զ Ը և Զ ի ն ւ ո ր ն ե ր Ը

(Շրջապատելով Կոմսին) Դա խելքը տանել է տուել։

Ֆ է ր ն ա ն դ Ը և ո ւ Զ ե կ ի ց Ք Ը

Ի՞նչ էք կամենում անել, պարոն։

Կ ո մ ս Ը

Կատաղութիւնը արտայայտելով ձայնի եւ մարմնու շարժուածքի մէջ

Վահ, վահ, այս ինչ է որ ինձ պատահեցաւ։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Դա ի սարսեցնում է։

Կ ո մ ս Ը

Սիրտս բորբոքում է կատաղութենից։

Ր Ի Ւ Ի Ղ Ը Ե Ղ Ի Ն Ւ Օ Ր Ն Ե Ր Ը (Մանրիկոֆին)

Ե՛կ, երթանք, բաղդը բարկացող է։

Ֆ Է Ր Ն Ա Ն Դ Ը Ե Ւ Ո Ւ Ղ Ե Կ Ի Ց Ք Ը (Կոմսին)

Հնազանդվ.... այս բոլորիս քու հնազանդությունը չի երևիր փոքրոգությունն։

(Մանրիկոն սանում է Լէօնորային եւ տանում է։ Կոմսին յետ են մղում։ Կանայք վախերէն վախչում են դէպի մենաստան)։

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԳՆԶՈՒՀԻՒ ՈՐԴԻՆ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Զօրաց բանակ։ Աջ կողմումը կայ Լունա կոմսի վրանը, որոյ վրայ ինդան նորա հրամանատարությանն, ծածանում է դրօշակը։ Հեռուից տեսնում են Կաստիլլոյ բերդի աշտարակները։ Ամէն կողմից պահապաններ են կանգնած. զինուորներից քանիսը վարժում են զինակցությանն, քանիսը մաքրում են զէնքերը եւ քանիսը ման են դալիս։ Վերջապէս Ֆէրնանդը Կոմսի վրանից դուրս գալով

Զ Ի Ն Ւ Օ Ր Ն Ե Ր Ը

Այժմ մենք դար (քուէ) ենք խաղում. բայց չուտով մեր խաղի եղանակը կփոխուի. այս սուրերը, որ մենք մաքրում ենք, չուտով կը թափափուին արեան մէջ։

Փողի ձայն է լսում. ամէնքը երեսները դէպի այն կողմ են դարձնում, ուստի ձայնը հասնում է նոցա ականջին։

Ո Ւ Բ Ի Շ Զ Ի Ն Ւ Օ Ր Ն Ե Ր Ը

Ահա գալիս են մեր պահանջած օգնական զօրքը։

Շատ սպառազինած զինուորներ բանակի միջով են անցնում։

Ո Ւ Բ Ի Շ Զ Ի Ն Ւ Օ Ր Ն Ե Ր Ը

Կերպարանքներից երևում է, որ քաջամարտիկ զինուորականներ են դոքա։

Ա Մ Է Ն Ք Ը

Այսուհետեւ ժամանակներս ունայն չի կորսնենք եւ անյապաղ ըսկըսենք մեր պատնէշ պաշարմունքը։

Ֆ Է Ր Ն Ա Ն Դ Ը

Այդպէս է, իմ քաջ բարեկամներ, մեր զօրապետն եւս քաջ որոշել

է իր մտքումն, որ առաւօտը բացուած չի բացուած պէտք է ամրոցի վրայ ամէն կողմից յարձակմունք անել։ Ցոյս ունինք..... ինչ եմ ասում. .!. մենք վստահ ենք որ ամրոցի մէջ չատ աւար եւ կողոպուտ կգտնենք։ Պէտք է ոտիրել նորան, պէտք է յաղթել։

Ա մ է ն ք ը

Թող հնչեն պատերազմի փողերը, թող մեղ դէպի դէնք, դէպի պատերազմ, դէպի յարձակմունք հրաւիրեն նորա։ Լոյց եւ ելթ մեր դրօշակը կծածանի այս աշտարակների ստամնաձեւ գագաթի վրայ։ Ոչ երբէք յաղթութիւնը այնպիսի վայրուն յոյսեր չէ խոստացել, ինչպէս որ այժմ. ինչ կուզէ պիտոյ՝ չեմ, վնասք, աւար, դաժնեայ սպանք—բոլորը այստեղ կգտնենք։ (հեռանում են)։

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Կ ո մ ս ը

Դուրս է գալիս վրանից եւ դժկամակութեամբ նայում է Կատելլօր բերդի վրայ

Իմ ախոյանիս գրկի մէջ.... ահ, այս մտածմունքը ինչպէս մի դեւ հալածումէ ինձ։ Իմ ախոյանիս գրկի մէջ....բայց.....հաղիւ թէ կծաղէ արեգակը՝ ես, ես կբաժանեմ ձեզ իրարմէ։ Ա՛խ Լէօնօրա։

Աղաղակ է լսում

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐՐՈՐԴ

Կ ո մ ս ը

Ի՞նչ պատահեցաւ։

Ֆ է ր ն ա ն դ ը

Մի գնչուհի թափառում էր մեր բանակի չորս կողմը. երբ որ մեր պահապանները տեսան նորան՝ նա կամենում էր փախչելու. բայց նոքա կարծելով որ՝ վնց թէ գնչուհի միտքը այն էր, որ լրտեսէր մեր զօրքը՝ ընկան նորա հետեւից.....

Կ ո մ ս ը

Բռնեցին նորան։

Ֆ է ր ն ա ն դ ը

Այո, տէր իմ, գնչուհին մեր ձեռքումն է այժմ։

Կ ո մ ս ը

Դու նորան տեսար։

Ֆ Ի Ր Ն Ա Ն Դ Ը

Ես ինքս չեմ տեսել նորան, բայց մեր գնդապետը պատմեց ինձ, ինչ որ ես քեզ ասացի։ (Աղաղակի ձայնը մոտենում է)։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ահա նա ինքը։

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Նոյնքը։ Աղուշէնան ձեռքերը կապկպած, որին զինուորները քաշաքաշ ներս են մտցնում։ յետոյ գալիս են ուրիշ սպառազինած զինուորներ

Զ Ի Ն Ւ Ո Ր Ն Ե Ր Ը

Դէհ, շուտ արի, շուտ, ջաղուկ պառաւ։

Ա Ղ Ո Ւ Շ Է Ն Ա Ն

Ամմա, օգնեցէք։ Թողէք ինձ, անողորմ դաղաններ։ Ո՞ր վատութիւնս է ձեզ հասել։

Կ Ո Մ Ս Ը

Թողէք սորան, որ իմ մօտ դայ (Աղուշէնային քաշաքաշ Կոմսի առջեւ են բերում)։ Պատասխանէ՛ ինձ։ վայ քեզ, եթէ սուտ ես խօսել։

Ա Ղ Ո Ւ Շ Է Ն Ա Ն

Հարցուր ինչ որ կամենում ես։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ո՞ւր էիր գնում

Ա Ղ Ո Ւ Շ Է Ն Ա Ն

Ես ինքս չգիտեմ։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ին չպէս։ այդ ինչ ասել է։

Ա Ղ Ո Ւ Շ Է Ն Ա Ն

Գնչուների բնութիւնն այդպէս է։ մենք գնում ենք չիմանալով թէ ուր պիտի հասնենք։ մեր յարկը երկինքն է մեր հայրենիքը—երկիրը։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ո՞րտեղից ես գալ

Ա.ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Բիսկայու կողմերիցն եմ դալիս. այնտեղ անպտուղ ամայի սարերի մէջն է իմ ապաստանարանը։

ԿՈՄՍԸ

(Ինքն իր մէջ) Բիսկայու կողմերից . . . հըմ.

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Ի՞նչ եմ ես լսում . . . Աստուած իմ, ինչ կասկած է։

Ա.ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Այնտեղ առանց դանդատելու իմ չարաբաստիկ վիճակից, աղքատ եւ թշուառ օրեր էի անցնում։ Իմ միակ որ ինձ աշխարհս երեսին իմ բոլոր միխիթարութիւնը։ Վա՛յ ինձ, իմ ապերախտ զաւակը անտէր անօգնական թողուց ինձ եւ հեռացաւ. այժմ աղքատութեամբ եւ տրրտմութեամբ կեանքս մաշելով դնում եմ եւ պարում եմ իմ որդուն, որ ինձ այդքան ցաւ պատճառեց։ Չիկայ աշխարհումս այնպիսի մայր, որ իւր զաւակի վրայ այնքան սէր ունեցած լինի, որքան ես։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

(Մտաղրութեամբ նայելով Ա.ղուչէնայի երեսին) Երեսի տիպարքը նոյնն է։

ԿՈՄՍԸ

Ասա՛ ինձ, շատ ժամանակ է, որ դու Բիսկայու սարերի մէջ կենում ես։

Ա.ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Այո՛ շատ ժամանակ է։

ԿՈՄՍԸ

Միտքդ դալիս է մի երեխայ. Կոմսի որդին, որին տասնըհինգ տարի դորամէն առաջ փախուցել էին ամարոցէն եւ տարել էին դէպի սարերը։

Ա.ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Դո՛ւ . . ասա՛. մի՞թէ դու . . . .

ԿՈՄՍԸ

Ես այն թշուառ երեխայի եղբայրն եմ։

Ա.ՂՈՒՉԷՆԱՆ

Ա՛հ . . . .

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

(Նկատելով Աղուչէնաի երկիւղը, որ ներսակ նորա կամայը երևում է նորա երեսին) Այո՛ այո՛։

ԿՈՄՍԸ

Նորա յարաբերաբ՞մկ լուր լսած կնս արդեօք։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ

Ե՞ս . . . ոչ, ոչ . . . բայց թողէք ինձ, աղաչում եմ, որ երթամ իմ որդուն գտնեմ։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Մնա՛ այստեղ. թշուառական դու։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ

Աւաղ, կորայ, կորայ։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Տեսնում ես, որ դա է այն չարագործը։

ԿՈՄՍԸ

Յեռոյ . . .

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Այո՛, դա ինքն է։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ (կամացուկ Ֆէրնանդին)

Ի սէրը Աստուծոյ լռեա կեցիր։

ՖԷՐՆԱՆԴԸ

Դա է երեխայի այրողը։

ԿՈՄՍԸ

Ո՞վ թշուառական։

ԱՂՈՒՉԷՆԱՆ

Սուտ է, կոմս, սուտ է։

ԿՈՄՍԸ

Այսուհետև դու չես աղատուիլ քո արժանի պատուհասէն. քու օրհասը մօտ է։

Ա Զ Ո Ւ Չ Է Ն Ա Ն

Ամեն ամեն . . .

Կ Ո Մ Ս Ը

Պինդ կապեցէք սորա ձեռքն ու ոտքը։

Զինուորները կատարում են նորա հրամանը

Ա Զ Ո Ւ Չ Է Ն Ա Ն

Աստուած իմ, Աստուած իմ։

Պ Ա Ր Ը

Գուռ քանի որ սիրտդ կուզէ։

Ա Զ Ո Ւ Չ Է Ն Ա Ն

Մանրիկո, իմ որդի, զու չես լսել ինձ. զու չես գալ, չես աղաչել քու Թշուառ մօրը։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ի՞նչ, այս ինչ է լսածս. զու Մանրիկոյի մայրն ես։

Ֆ Է Ր Ն Ա Ն Դ Ը

Վախեցիր։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ով բաղդ . . . իմ ձեռքումս է . . .

Ա Զ Ո Ւ Չ Է Ն Ա Ն

Ա՛խ քարեսիրա բարբարոսներ. զոնէ փոքր ինչ թուլացուցէք ձեռքիս կապանքը, որ ինձ չարաչար տանջումեն։ Այս սոսկալի պատուհասը մի սրտամաշ ողեվարք է, անտանելի տաղնապ է. եւ զու անօրէն զաւակ ամբարիշտ հօր, զողա, սարսէ։ Թշուառականների համար երկնքումն Աստուած կայ . . . նա կուտայ քու պատիժը։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ի՞նչ ես ասում, անարդ գնչուհի. այն կայթակղեցուցիչը քու որդին է։ Ո՛հ, այս ինչ ցնծութիւն է, որ ես եմ զղում։ Կնչանակէ որ քեզ սպանելով նորա սիրտը պիտի կարեվեր խոցոտեմ։ Մեռած եղբօր ողին (ստուերը) պիտի հանդստանայ ուրեմն այդ վրիժով։

Ֆ Է Ր Ն Ա Ն Դ Ը

Գարշելի՛, ահա չուտով կտեսնես խարոյկը, որ քեզ համար էրարձ-

բանայ.....բայց ճարակող կրակը չի լինիլ քու արժանի պատուհասը. դժոխքի բոցը քու հոգու համար կլինի քու յաւիտենական խարոյկը։

Կոմսը նշան է անում. գինուորները տանում են Աղուչենային։ Կոմսը վրանն է մտնում եւ Ֆէրնանդը նորա հետեւից

ՏԵՍԱՐԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Դահլիճ, նստեւումը մատուռ, Կաստէլլոր ամրոցի մէջ։ Խորքումը կայ մի պատուշգամ

Մանրիկոն, Լէօնորան, Ռիւիզը

Լէօնորան

Այս ինչ զէնքի ձայներ է, որ ես եմ լսում։

Մանրիկոն

Անօգուտ է քեզանից թագուն պահելը. իմացիր որ մենք մեծ վտանգի մէջ ենք. առաւօտը լոյսը ծագած չի ծագած մեր վրայ յարձակմունք կանեն։

Լէօնորան

Աւաղ, այդ ինչ բաներ ես պատմում։

Մանրիկոն

Բայց մենք կյաղթենք մեր թշնամիներուն։ Մեր սուրը եւ մեր քաջասրտութիւնը կընկճեն նոցա համարձակութիւնը։ (Ռիւիզին) դու գնա . . . . իմ կարճատեւ բացակայութեան ժամանակ քեզ եմ յանձնում ղորվի կառավարութիւնը։ Ջղաստ եղիր որ չխաբուիս։

Ռիւիզը գնում է։

ՏԵՍԱՐԱՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Մանրիկոն եւ Լէօնորան

Լէօնորան

Ինչ տխուր լուսով լուսաւորուած է մեր հարսանիքը։

Մանրիկոն

Անձկալէս, հանէ մտքէդ այդ չարագուշակ զգացմունքը։

Լէօնորան

Միթէ հնար ունիմ այդ անելու։

Մանրիկոն

Այս բոպէին քու սրտի մէջ պիտի խօսի միայն սէրը, մեր վեհ սէրը։

Այ՛, այ՛, իմ սիրական, անդադար մտքս բերելով որ դու այսուհետև ինն ես և ես քու, հաւատա, որ այդ խորհուրդը ինձ աներկիւղ և քաջ կդարձնէ պատերազմի մէջ։ Բայց...հակառակորդի մատնի մէջ ասած է, որ ես թշնամու զէնքի զոհ պիտի լինիմ, և իմ վերջին շունչս տալով՝ մտքով դէպի քեզ կթռչիմ. և այն ժամանակ մեռնիլս ինձ կը-թուի, որ քեզ յաւաջընթաց լինիմ դէպի երկինք։

Մատուռի մէջից երգեհոնի նուագահարութիւն է լսում։

ԵՐԿՈՒՍԸ ՄԻԱՍԻՆ

Այս խորհրդաւոր մեղեդին, որ մեր ականջին է հասնում, բալասանի նման ինջնումէ մեր սրտի մէջ։ Ե՛կ երթանք քսուրը տանքը, մեր համար անարատ սիրոյ բերկրութիւն է պատրաստում։

(Երբ որ նոքա ուրախ ուրախ գնում են դէպի մատուռը, Ռիւիզը վաղելով գալիս է նոցա մօտ)։

ՌԻՒԻԶԸ

Մանրիկո։

ՄԱՆՐԻԿՕՆ

Ի՞նչ է, ինչ է պատահել, ասա՛ շուտով։

ՌԻՒԻԶԸ

Աբի... տես...Գնչուհին....ուր.....

ՄԱՆՐԻԿՕՆ

Աստուած իմ....

ՌԻՒԻԶԸ

Բարբարոսները արդէն նորա համար խարոյկ են պատրաստել։

ՄԱՆՐԻԿՕՆ

Ո՛, ո՛հ, վրաս ոյժ չի մնաց...ամպը եկել ծածկել է աչքերս։

(Մօտենում է պատշգամին)

ԼԷՕՆՕՐԱՆ

Դու դողում սարսում ես։

ՄԱՆՐԻԿՕՆ

Դողալուս պատճառ կայ...դու գիտես ես ով եմ...

ԼԷՕՆՕՐԱՆ

Այո՛։

ՄԱՆՐԻԿՕՆ

Ես նորա (գնչուհիի) որդին եմ....Ա՛խ, անարդ մարդիկ։ Այս քքստմընելի տեսարանի վրայ նայելով՝ շունչս կտրում է։ Ռիւիզ, կանչէ՛, ժողովէ՛ սպասաւորներիս, շտապէ՛, դարձիր, թռիր։ Այս սոսկալի խարուկի կրակը իմ երիկամունքս այրում է։ Բարեսիրտք, փնտրեցէ՛ք մարե-

ցէք այդ կրակը, թէ չէ՝ ես ինքս ձեր արիւնով կմարեմ այն։ (Լէոնորային) Դեռ եւս քեզ չսիրած՝ ես նորա զաւակն էի. աւաղ, քու հողու տաղնապը չէ կարող ինձ այստեղ բռնելու։ Մայր իմ, մայր թշուառական, ահա թռչելով գալիս հասնում եմ քեզ օգնութեան, կամ կազատեմ քեզ եւ կամ թէ քեզ հետ միասին կմեռնիմ։

Լէոնորան

Աւաղ, սիրոս չի դիմանալ այսքան դժնդակ դարդերին..... Հաղար երանի էր ինձ մեռնելը այս վայրկենիս։

(Ռիւիզը գալիս է հետը զինուորներ առած)։

Ռիւիզը և զինուորները

Երթանք։ Ասա, հրամայէ։ Ահա մենք պատրաստ ենք քեզ համար կռուելու եւ մեռնելու։

(Մանրիկոն շտապով հեռանում է, Ռիւիզը եւ զինուորները նորա հետ։ Դրսից զէնքի եւ կռուի ձայներ են լսում)։

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ
ՊԱՏՈՒՀԱՍ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Ալիաֆէրի պալատի թեը, որի անկիւնումը կայ աշտարակ՝ երկաթէ վանդակով ամրացուցած։ Խաւար գիշեր է։

Ռիւիզը եւ Լէոնորան լոգկի մէջ վախթռուած առաջ են գնում։

Ռիւիզը (ցած ձայնով)

Ահա հասանք. այս աշտարակը սեանում ես, այնտեղ հալումաշ են լինում տէրութեան քրէական յանցաւորները։ Ահա այնտեղ փակուած են թշուառականք։

Լէոնորան

Դու գնա, այժմ ես մենակ կմնամ, մի վախենար, կարելի է որ մէկ հնար գտնեմ նոցա ազատելու։ (Ռիւիզը հեռանում է)։ Ինչից ես կարող եմ վախենալ (նայելով մի մեծ մատանի վրայ, որ աջ ձեռքի մատին է հագած) ես որ ունիմ իմ պաշտպանութեան համար այսպիսի ապահով եւ հզօր միջոց։ Այս խաւար գիշերը ես մօտ եմ քեզ եւ դու չը-գիտես այդ։ Ո՞վ քաջը զեղիւռներ, որ իմ չորս կողմը մրմնջում էք, տարէք, հաւուրցէք նորան իմ սրտի հեկեկանքը....հեկեկանքը իմ դարդերուն։ Սիրոյ թեւերի վրայ գնացէք եւ սիրտիցէք խեղճ կալանաւորի դառնակսկիծ հոգին...մտէք նորա խաւար բանտի մէջ, զարթուցէք նորա յիշատակները, թող նա միտքը բերէ իմ սէրը..... բայց մի պատմէք նորան իմ սրտի տանջանքը։

Բանտից ձայն է գալիս

Աստուած իմ, ողորմութիւն արա իմ հոգուն, որ չուտով անդարձ թռչելու գնալու է։ Ողորմած Աստուած, գթա իմ հոգուն. մի մասնիր նորան սանդարամետական բնակարանին։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Այս ձայնը, այս հանդիսական աղօթքը իմ սիրտը սարսափով են լցնում. հոգուս տաղնապը խեղդում է ինձ. իմ սիրտը սառած, անդգայացած է նորանից։ Ասես թէ մահը իւր սև թեւերով ճախրում է այս քամնելի աշտարակի վրայ։ Ո՛հ, կարելի է որ այս դռները միայն նորա համար բացուին, որ նորա մէջից դուրս բերուի մեռած մարմինը։

(Գանի մի բոպէ խորհրդածութեան մէջ ընկղմած մնում է. յետոյ իբր թէ քընից սթափելով ուզում է հեռանալ. բայց յանկարծ աշտարակի կողմից լսում է հառաջանաց եւ տխուր երգի ձայն։ Լէօնօրան կանգ է առնում)։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

(աշտարակից) Ո՛հ, ինչպէս յամր է պահը պատասխանելու այն ցանկութեան, որ նորան կանչում է։ Մնաս բարեւ. Լէօնօրա.։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Ո՛վ Աստուած իմ, այժմ ինձ թողնում է։

Բանտից ձայն է գալիս

Աստուած իմ, ողորմութիւն արա իմ հոգուն, որ չուտով անդարձ թռչելու գնալու է։ Ողորմած Աստուած, գթա իմ հոգուն, մի մասնիր նորան սանդարամետական բնակարանին։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

(աշտարակից) Ես իմ արիւնը հատուցի այն սիրոյն, որ քեզ էի նուիրել։ Մի մոռանար ինձ։ Մնաս բարեւ, Լէօնօրա։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Ես քեզ մոռանամ։ Ա՛խ, դու չուտ կտեսնես, որ աշխարհքիս երեսին ոչ ոք չէր սիրիլ այնպէս, ինչպէս որ ես քեզ էի սիրել. սոսկալի կռուի մէջ իմ սէրը յաղթեց բաղդին. իմ սէրը մահուն եւս կսպանէ. իմ մահովը ես քու կեանքը գաղատեմ, եւ կամ թէ՝ քեզ հետ միասին կիջնենք գերեզման, ուստի միւսանգամ չենք երիլ։

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ.

Մի դուռ բացւում է եւ նորա մէջից դուրս է գալիս կոմը իւր ուղեկիցների հետ Լէօնօրան մի խորշ է հեռանում

Կ ո մ ս ը

Լսեցիք ասածս. առաւօտը որ բացուեցաւ՝ կացինը որդուն եւ խաբոյկը մօր դատաստանը պիտի անէ. (մի փոքրիկ դռնով ուղեկիցքը մտնում են աշտարակի մէջ)։ Կարելի է, որ ես ինչպէս եմ ի գործ դնում

իմ անտահման իշխանութիւնը, որ իշխանը ինձ է աւանդել... բայց դու ես մեղապարտը, դու ես պատճառը, ով վտանգաւոր կին։ Բայց ուր է նա։ Կասէլլօր բերդը առնելից յետոյ Նորանից ոչ մի լուր չունիմ, եւ ես ի զուր պտրտեցի Նորան այսքան ժամանակ։ Անդութ, ուր ես դու։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

(առաջ գալով) Դու առջեւն եմ։

Կ ո մ ս ը

Այս ինչ ձայն է։ Ի՞նչ. մթթէ դու ես, այ կնիկ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Ես եմ։

Կ ո մ ս ը

Ի՞նչ գործ ունիս այստեղ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Նա չուտով մեռնելու է ու դու հարցնում ես թէ ես ինչ գործ ունիմ այստեղ։

Կ մ ս ը

Դու համարձակում ես։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Այո, այո, աղատէ Նորան։

Կ ո մ ս ը

Ի՞նչ ես ասում. խելքդ չես կորսրել. ես դէպի իմ ոսոխը գութ ունենամ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Թող ոզորմած Աստուած գութ չարժէ քու սրտի մէջ։

Կ ո մ ս ը

Բացի իմ քէնից ես ուրիշ բան չդիտեմ.... դնա։

(Լէօնօրան յուսահատաբար Նորա ոտերին է ընկնում)

Տես, քու ոտերուդ առաջ ես դառն արտասունք եմ թափում, մթթէ այս քեղ բաւական չէ։ Բայց ուրեմն իմ երակները ու իմէ արիւնս... ոտնակոխ արա իմ անչնչացած մարմինը... բայց խղճա դուսանի վրայ... վրկէ Նորա կեանքը։

Կ ո մ ս ը

Ո՛հ, ես ցանկանալով ցանկանում եմ դառնացնել այդ դաղրելի վիճակը, դաժան ցաւերով հարիւրապատկել Նորա պատուհասը..... որքան առաւել դու սիրում ես Նորան, այնքան սաստիկ բորբոքւում է իմ ատելութիւնը դէպի նա։

(Ուզում է հեռանալ. Լէօնօրան բռնում է Նորա հալսի քղանցքը)։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Կամ։

Կ Ո Մ Ս Ը

Դադարէ։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Գթա։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ոչինչ բան աշխարհիս երեսին չէ կարող խլել Նորան իմ ձեռքից։ Գնա կորիր։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Բայց . . . մի բան կայ . . մի բան . . որ ես քեզ կուտամ։

Կ Ո Մ Ս Ը

Ինչ բան է այդ . . . պարզ ասա։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Ես ինքս եմ։ (Տրամութեամբ երկարցնում է Նորան իր աջ ձեռը)։

Կ Ո Մ Ս Ը

Երկինք . . . ինչ ես ասում։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Տուած խօսքս ես կկատարեմ։

Կ Ո Մ Ս Ը

Դու չես երազում։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Բաց այս բանդի դուռը . . . թող նա տեսնէ ինձ , . . թող նա աղատուի . . . այն ժամանակ ես քու կինը կլինիմ։

Կ Ո Մ Ս Ը

Երդումն տուր։

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Երդնում եմ առաջի Աստուծոյ, որ տեսնում է իմ սրտի խորքը։

Կոմսը վազում է դէպի աշտարակի դուռը . . մի պահապան Նորա առջևն է գալիս. երբոր Կոմսը Նորա հետ խօսում է ցած ձայնով, Լէօնօրան ծծում է թոյնը, որ պահած էր Նորա մատանիի մէջ

Լ Է Օ Ն Օ Ր Ա Ն

Սառն եւ անշնչացած կգտնես դու ինձ։

Կ Ո Մ Ս Ը

(Դառնալով դէպի Լէօնօրան) Նա չի մեռնիլ։

Լ է օ ն օ ր ա ն

(Աչքը ուրախութեան արտասուքով լցուած դարձնում է դէպի երկինք)։

Ո՛հ. նա չի մեռնիլ. այս անճառելի ուրախութիւնը պասպանձեցնում է իմ լեղուն։ Իմ սրտի թնդալը քեզ կեանք շնորհեց։ Աստուած իմ, Աստուած իմ, այժմ ես անելիմիտ սպասումեմ մահի մօտենալուն։ Գնենք այժմ, փչելով հողիս, կարող եմ ասելու նորան «Դու ինձմով ես աղատուած»

Կ ո մ ս ը

Ինչու՞ քեզ ու քեզ ես խօսում։ Ա՛հ, խօսէ՛ իմ հետ, ասա՛ ինչ որ կայ սրտումդ. ապա թէ ոչ, ինչ որ ես լսեցի, կկարծեմ թէ երազել էի։ Ի՞նչ ես դու այժմ, դու ինչ ես, հա՞։ Ասա՛ ասա՛ շուտով. միամտեցուր մի կասկածոտ սիրտը. քու բերանիդ լսելով զգնէ կհաւատամ իմ անհաւատալի բաղդին։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Երթանք։

Կ ո մ ս ը

Տէս՝ որ չմոռանաս տուած երդումդ։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Տուած խօսքս սուրբ է։

Մանում են աշտարակի մէջ

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐՐՈՐԴ

Մի սոսկալի բանդ. մի կողմից պատուհան կայ երկաթէ վանդակով ամրցուցած. խորքումը կայ դուռ. կիսավառ լապտերը կախած է կամարակապ առաստաղէն

Աղուշէնան պառկած է խշտիի վրայ. Մանրիկոն նոյնա մօտ նստած

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Մա՛յր դու քնած չէս։

Ա ղ ո ւ շ է ն ա ն

Շատ ջանացի քուն մտնելու, բայց նա բացէ ի բաց հեռացաւ իմ աչերէն . . . ես խնդր . . . . . .

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Կարելի է, որ ցուրտը փէտացրել է քու անդամները։

Ա ղ ո ւ շ է ն ա ն

Ո՛չ։ Ա՛խ, ինչպէս կցանկայի ես ողջ ողջ դուրս գալու եւ փախչելու այս քսամնելի զնդանէն, որ ինձ խեղդում է։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

(Ձեռները քաշքշելով) Փախչի՛ր։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

(Տեղից վեր կենալով) Մի վախենալ... բարբարոսները մինչև անդամ չեն կարող մեզ երկար սանջելու։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ի՞նչ ես ասում. ինչու այդպէս կարծում ես..

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

Տես, մահի մատը իմ ճակատի վրայ գրել է իր անջնջելի կնիքը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ա՛հ....

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

Երբ որ նոքա կուգան այստեղ, գուցէ կենդանի մարմնու տեղ դի կամ կմախք կգտնեն։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Մի, մի ասիր այդպիսի բաներ։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

Լսում ես...դալիս են...դահիճները...որ ինձ քաչաքաչ դէպի խարոյկ տանեն։ Ա՛խ, որդեակ, պաչտպանէ՛ քու մօրը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Միամիտ եղիր, մայր, ոչ ոք չէ դալիս։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

Ա՛խ, սոսկալի, զարհուրելի բան է խարոյկը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Մայր, մայր։

Ա զ ո ւ չ է ն ա ն

Մի օր կատաղի խառնիճաղանճ ամբոխը քու մեծ մօրը քաչաքաչ տարաւ դէպի խարոյկ....Տեսնում ես այս քսանմեկի բոցը.....որ մոտենում է նորան....արդէն մաղերին դիպաւ, բռնեց.....տես, խեղճի աչքերը ակնակապիճից դուրս փլչեցան։ Վա՛յ վա՛յ, ազատէ՛, հեռացուր ինձ այս սոսկալի տեսարանէն։

(Ազուչէնան ձեռք ու ոտքը քաչքչելով ընկնում է Մանրիկօի դիրկը)։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Եթէ ինձ սիրում ես....Եթէ զաւակիդ ձայնը տակաւին ունի զօրութիւն քու սրտի վրայ, աղաչում եմ քեզ, սառկէ՛. հանդստացիր, որ քնի մէջ հոգուդ զարհուրանքը մաքէդ հանես, հանդստացիր, միամիտ եղիր։

(Տանում է դէպի խչտին)։

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

Այ՛, որդեակ, խոնջութիւնը յաղթահարել է ինձ...ես կչանամ քուն մտնելու, բայց եթէ յանկարծ տեսնես խարոյկի բոցը, ո՛հ, այն ժամանակ չուտով զարթեցուր ինձ։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Քո՛ն եղիր, մայր իմ..... իջէ թէ Աստուած քու քունը չվրդովէ սոսկալի երազներով։

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն

(Թմրելով) Մենք կդառնանք դէպի մեր սարերը մեր կանուխուայ խաղաղ օրերը կվայելենք...ինձ համար դու քու չնարը կածես....ու ես քու մօտ խաղաղ քուն կմտնեմ։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Քո՛ն եղիր, մայր իմ, ես ծունը կդնեմ քու մօտ եւ լուութեամբ կըսկսեմ աղօթք անելու։

Ա ղ ո ւ չ է ն ա ն քնում է. Մանրիկոն նորա մօտ մնում է ծունը դրած։

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Նոյնքը, Դուրը բացում է, Լէօնօրան նեղա է մտնում. յետոյ դալիս է Կոմսը եւ նորա հետեւից սպառազինած զինուորները։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Աստուած իմ, աչքերս չեն խաբում, այս նուազ լոյսը։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Մանրիկո՛, ես եմ, ես։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ո՛վ իմ Լէօնօրա։ Աստուած ամենակարող, իմ մեռնելուց առաջ դու ինձ պարգեւում ես դարձեալ մի մեծ խնդութիւն։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Չէ՛, դու չես մեռնիլ . . . . . ես քեզ աղատեցի։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ի՞նչ, ինձ աղատեցիր...միթէ ճշմարիտ է ասածդ։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Մնաս բարեւ . . . ժամանակդ մի կորցնիր . . . . . չուտով գնա հեռացիր այստեղէն։

Մատով ցոյց է տալիս դուռը

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Դու չես գալու իմ հետ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Ո՛չ, ես այստեղ պիտի մնամ։

Մ ա Ն Ր Ի Կ օ Ն

Պիտի այստեղ մնա՞ս։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Աղաչում եմ քեզ, փախիր։

Մ ա Ն Ր Ի Կ օ Ն

Քա՛ւ լինի՝ այդ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Վա՛յ քեզ, եթէ մի վայրկեան յապաղիս։

(Աշխատում է նորան դրան մօտ տանելու)։

Մ ա Ն Ր Ի Կ օ Ն

Քա՛ւ լինի՝ այդ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Քու կեանքը։

Մ ա Ն Ր Ի Կ օ Ն

Ես արհամարհում եմ իմ կեանքը...երեսդ լինի՝ դարձուր, նայիմ աչքերիդ։ Քեզ ո՞վ չնորհեց իմ կեանքը . . . ինչ գնով ստացար այն։ Դու լինի՝ պատասխան չես տալիս։ Ահա, այժմ սարսափելի իսկութիւնը իմ աչքիս առջեւ պարզուեցաւ։ Այժմ ես ամէն բան հասկացայ։ Իմ թշնամին է, որ քեզ չնորհել է իմ կեանքը։ Գարշելի՝, դու իմ սէրը, քու տուած խօսքը եւ երդումը—ծախեցիր։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Աւա՜ղ, բարկութիւնը կուրացնում է քեզ . . . դու անարդար, անողորմ ես իմ առջեւ։ Լսէ՛ իմ աղաչանքը ու փախիր, ապա թէ ոչ, կկորչիս։ Եթէ մնաս այստեղ, իմացած լինիս, որ երկնից ամենայն գորութիւնքը չեն բաւական քեզ փրկելու։ (Ընկնում է Մանրիկօի ոտերին)։

Մ ա Ն Ր Ի Կ օ Ն

Գնա՜, կորիր։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Մի մերժիլ լինի՝. մի հեռացնիլ քեզանից։ Չես տեսնում, որ ես ինքս կիսամեռ եմ եւ շուտով փչելու եմ վերջին շունչս։

Մ ա Ն Ր Ի Կ օ Ն

Գնա՜. այսուհետեւ ես տանջով ատում եմ, անիծում եմ քեզ։

Լ Հ օ Ն օ Ր ա Ն

Աւա՜ղ, սիրական, անէծքի անարգանքի . ժամը անցաւ. այսուհետեւ պէտք է աղօթք անել Աստուծոյ առաջ իմ հոգու համար։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Դողում սարսափում եմ ես։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Մանրիկո։ (Առաջն է վազում եւ ընկնում է)։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

(Շտապում է նորան ոտքի կանգնեցնելու) Լէոնորա, սա՝ ինձ, ոչինչ մի թագցնիր։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Մահը սրտի մէջ է։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Մահը։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Աւաղ, թոյնի զորութիւնը առաւել հզօր էր, քան թէ ես կարծում էի։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ո՛հ, այս ինչ կայծակներ են, որ զլխուս թափուեցան։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Մէկ դիպիր ձեռքիս, տեսնում ես նոքա սառեն . . . բայց . . . կուրծքս կրակի նման այրուում է։ (Ձեռքը տանում է կրծքին)։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Վա՛յ իմ անբախտ զլխուն, այս ինչ ես արել։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Ես բարուք համարեցի մեռած, բայց քունը լինիլ, քան թէ կենդանի—ուրիշինը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ո՜հ. ինչպէս անգութ էի ես...ես համարձակեցայ այս հրեշտակին անիծելու։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Այլ ես չեմ դիմանում մահին,—մեռնում եմ։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ո՛վ անբաղդ։ (Կոմսը դալիս է եւ չէմրի վրայ կանգ է առնում)։

Լ Է օ ն օ ր ա ն

Այնա՜ հասաւ իմ օրհասը...ես մեռնում եմ։ Մանրիկո (Սեղմում է նորա ձեռքը) Այժմ ես քու փրկութիւնը յԱստուծոյ կպաղատեմ։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Ո՜հ, ինչպէս անմիտ էի ես...ես համարձակեցայ անիծելու այս հրեշտակին։

Լ է օ ն օ ր ա ն

Ես բարուք համարեցի մեռած. բայց քունը լինիլ. քան թէ կենդանի ուրիշինը։ (Փչում է հողին)։

Կ ո մ ս ը

Նա ինձ խաբեց, որ կարողանայ սորա հետ միասին մեռնելու. (ցոյց տալով Մանրիկոի վրայ զինուորներին) Տարէք սորան գլխատման տեղը։

Մ ա ն ր ի կ օ ն

Մայր, մայր։

(Զինուորներով պատած դուրս գնում)։

Ա. զ ո ւ չ է ն ա ն

(Զարթնելով քնած տեղից) Մանրիկո...ուր է իմ որդին։

Կ ո մ ս ը

Նա գնաց մեռնելու։

Ա. զ ո ւ չ է ն ա ն

Սպասէ . . . կանգնեցուր . . . լսէ ինձ . . .

Կ ո մ ս ը

(Տանում է Ա.զուչէնային պատուհանի առաջ)։

Նայէ։

Ա. զ ո ւ չ է ն ա ն

Վա՜հ վահ։

Կ ո մ ս ը

Նա մեռաւ . . .

Ա. զ ո ւ չ է ն ա ն

Եթէ այդպէս է, ուրեմն իմացիր,—նա քու եղբայրն էր։

Կ ո մ ս ը

Նա . . . . վա՜յ իմ նղոված գլխուն։

Ա. զ ո ւ չ է ն ա ն

Մայր իմ, ահա առի քու վրէժը։

(Ընկնում է պատուհանի առջեւ)։

Կ ո մ ս ը

(Ինքն իրմէն դարչելով) Եւ ես մինչեւ այժմ կենդանի եմ։

Մ. Մնասիբեան

(Վ Ե Ր Ջ)

ԱՆԳՂԻԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ՆԱՄԱԿ Թ.

ՆԷԼՍՕՆ ԱՌ ԼԻԼԻ

Կ. Պոլիս

Անուշիկ իմ Լիլի, քանի որ քո հրեշտակային երեսից հեռացել ու տար աշխարհ եմ ընկել, մի ժամ հանգիստ չեմ եղած։ Վերջին պատահմունքներից, ես մարդկութենից դուրս եկած, էստեղ եմ եկել հայ մարդ դառնալու եւ դեռ ես ինձ չեմ գտել, այլ էն տեղն եմ ապրում, ուր որ քեզ հետ միասին մի ժամանակ ապրել եմ։ Անցեալն իմ մտերիմն է եւ առանձնութիւնն էլ իմ միխիթարութիւնը։ Լապէս երբ մի առաւօտ իմ ծոլու վրայ նայող ըլրանիստ պարտիզումն էի քաշուել, երեկոյեան աղօտ երաղներս պոսֆորու կծու քամուն տուած, սոխակին երգելիս՝ քեզ էի յիշում եւ թէեւ թռչունները զուարթ, տնկերը դալարագեղ եւ ծաղիկներն անուշահոտ էին եւ արեւելքում արշալոյսը վարդագոյն շապիկն հագած ծիծաղում էր եւ իմ աչքս Անդղիոյ մշուշապատ ջրերում էին պտուտ գալի, եւ արեւմտքումը իմ հոգւոյս հանգած արեւն էի որոնում։ Ահա նոյն էս պահուն իմ սպասաւորն երեւեցաւ եւ մի գիր տըւաւ ինձ. դեռ եւս չբաց արած, վրդովուած սիրտս վկայեց, որ քեզ։ նից է։ չկարդացած, զգացի նրա մէջ եղած հրավառ եւ զգալի խօսքերը։ խոկոյն ծով, երկինք, երկիր աներեւոյթ եղան, սոխակներն երգելուցը լռեցին եւ թռղուցին որ անուշիկ ձայնիդ կարօտս գիրդ կրկին կրկին անդամ կարդալով առնեմ եւ յափշտակուիմ։

Աւա՜ղ, այս իմ զմայլումը մի ժամ միայն տեւեց մտածմունքը վրայ հասաւ եւ նրա յաջորդեցին ախն ու վախը, տագնապը եւ սրամտութիւնը։ Ի՞նչ, դու լինիս տարաբաղդ եւ վշտակիր, մինչդեռ մարդիկներում, յակինթներում եւ դիպաններում ես ծփում եւ փայլում։ Դու լինիս էդքան միամիտ եւ անմեղ՝ երբ քո մայրն թոյն է կաթում քո սրտումը եւ նրա ոսկէղօծ եւ չարաչուք ամպհովանուոյն ներքեւ ես ապաստանում։ Իսկ ես թշուառ պանդուխտս, ես տանեմ քո բոլոր թշուառութեանդ բեռը, ես համարում անողորմ, սիրադրուժ եւ թեթեւամիտ, մինչդեռ լրօք քո մայրը մի դէն։ դու դուրս արիր ինձ քո ներկայութենից, դու ուրաչար ինձ....կարծում էի։ Սոսկալի խարեութիւն, անհնարին հեղնութիւն։ Փառք որ քո նամակն եկաւ եւ իմ մըթին կասկածներուս լոյս տալով՝ աչքերս բաց արաւ։ Հիմա եմ տես-

նում դեռ, թէ ինչու էսքան վիշտ, պաղոթիւն եւ դժգոհութիւն մտաւ մեր մէջ եւ ինչպէս փոփոխակի իրար ենք ամբաստանում միամիտորէն. Լիլի, անլուր նենգութեան դրումն ենք ընկել միասին, ապա թէ ոչ ստիպումեմ կասկածել, որ կամ դու մի խիստ խորագէտ եւ անհասկանալի էակ ես, կամ ես մի կոյր եւ յիմար սիրահար եմ։

Այո, ես էլ յանցանք ունիմ, ես էլ միանգամ մտածեցի, որ երբ քոյ մայրն փոթորիկ հանեց ամուսնական առաջարկութեան մասին, դու վհատած մնացիր, ես քո մեղքդ մտայ, կարծելով, թէ մեր սիրոյ ամէն պարագաները կշռելուց յետոյ. նրա թշուառ վախճանը ոչ քո եւ ոչ իմ, այլ մեր բաղդին անհաւասարութեան եւ աշխարհիս զործն ես համարել։ Քո անձն, քո մօր բռնաւոր կամքին յանձնելով՝ քո իշխանազուն նշանածիդ քո ձեռը տալով՝ անհամ եւ անսիրտ մի կեանք վարելու հաճելես, քո ծոցումն պահելով՝ մեր առաջուայ սիրաշարժ յարաբերութիւնները եւ բաւական համարելով, որ երբեմն երբեմն իմ տըխուր յիշատակն էրբեւ երազ երեւի քեզ եւ մի ահ առնելով՝ թուչի եւ անց կենայ։ Էսպէս էլն պատուիրում մի թռուցիկ սէր քո վախլուկութիւնդ եւ Լէտի Խատեմին ամբարտաւանութիւնը. իսկ ես քաջ գիտեմ, որ մի համեստ եւ պատուասէր աղջիկ իր խոհեմութեամբն ընտրած եւ իր սրտին խոստմամբը սիրածն էնպէս դէն չգցեր, այլ սիրոյ ուխան էն ժամանակ միայն կքանդէ, երբ մի դերազոյն պարտաւորութիւն եւ առաքինութիւն իրան ուրիշ տեղ կկանչեն։ Եւ դու, Լիլի, երբ մի կողմանէ քո առաքինութեան եւ սիրոյդ նուէրը նուիրում ես ինձ. միւս կողմանէ, կարծես թէ, մի բերկրանք ես զգում ինձ մեղապարտ գտնելու եւ դատապարտելու։ Եթէ երբէք անիրաւութիւնը եւ անզգուութիւնը քո ազգային կարող են նպաստել, անարատունջ ընդունում եմ նոյն էն վճիռդ, ինչպէս արդէն քո մօրդ ինձ ուղղած նախատական գիրը կուլ տուի քո սիրոյն համար, եւ ահա այժմէն կփակեմ իմ դիրս. իսկ թէ որ տուգիս իմ յանցաւոր լինելս, քեզ կսիրեմ է եւ դու անոյշ խօսքերով քո դժգոհութիւնն ես թաղցնում, պէտք է որ ես ճշմարիտն երեւան հանեմ եւ ինձ արդարացնեմ։

Քանի վշտալի եւ դառն է վիճակս, որչափ որ էրուում, տոչորուում եմ, որ քո ծոցումն ածեմ էն անոյշ զգացմունքս, որոն վրայ մի ժամանակ իմ ապագայ երջանկութիւնս էի հիմնել, էնքան քո մօրը նենգութիւնը եւ նրա լարած դարանին տեսքը, ինքնասիրութեանս կրած վերքը սիրտս ճնչում ճմլում են։ Այո, պղտորեց նա մեր սիրոյ պայծառ աղբիւրը, անիմաստ կերպով ինձ քեզնից զատող վիհը ցոյց տուաւ եւ քո բուն նշանածիդ նկարագրութիւնը տուաւ ինձ, նախանձ, սրտի որդ եւ անմեղութեան դահիճ նա իմ հոգւոյս մէջ ածեց քո լեղին։ Ո՛չ, ո՛չ, Լիլի, պէտք է որ լռեմ իմ սիրոյս վրայ, պէտք է քո հանգստութեան համար հրաժարուիմ քեզնից ամէն բան մի առ մի պատ-

մելուց յետոյ։ Դու ես իմ դատախազն եւ դատաւորս, նոյնպէս եւ արդարադատ եղիր։ Թերեւս ասես, ինչ պէտք է խօսիլ եւ վայ տալ անցկացածին վրայ, քանի որ մեր սրտերը համաձայն են եւ համակիր։ Ստուգիւ ճշմարտ չունի, թող, պիտի ասես, մարդիկ իրանց չինած անբնական դաշանց համեմատ, հոգւոյ անմեղութիւնն ապօրինաւոր համարին։ Թող սէրն անգամ անօրէն մարդիկ իրանց չահախնդրութեան եւ բանսիրութեան գործքն անեն. թող որչափ որ կամենան մթին մէջ շարժ դան եւ մեզ համար էլ շղթաներ պատրաստեն, եւ մեր գլխին վրայ չարն չարի վրայ աւելացնեն, դարձեալ վկայ են մեր անդրդուելի ուխտը, իմ հոգիս եւ քո խիղճն. վկայ է Աստուած, որ մեր սիրտը վառող կրակը, էս անմահութեան սկզբնաճաշակը չեն կարող հանգցնել։ Այո, իրաւ է, Լիլի, սակայն երբ մեր թշնամիները նրա զօրութիւնն անյաղթելի զտնելով զէնք կիսոխեն, նոր հնար կը-հնարեն, որ մեզ դաղտնի իրարու առջեւ սեւացնեն եւ մի ժամ կյաջողին. ահ, մարդասպանութիւն, էն ժամանակ մենք զղացմամբ եւ վրատահութեամբ հրեշտակ էինք դառել, այժմ երկնքից գլխիվայր ենք ընկնում իբրեւ սատանայ ու ճարակ ենք լինում մարդկային բոլոր սրկարութեանց եւ կրից եւ հեռուանց մեր ոսոխները դժոխային ժպիտով մեզ դիտում են։

Իմ խիղճը մի հրաշէկ շամբուրից տոչորւում է եւ աղաղակելու համար, պէտք է ուրեմն խոստովանեմ քեզ զղջալով, որ ես էլ էսպիսի ողբալի մի սակարութիւն կրեցի։ Ես նզովեցի եւ անիծեցի քեզ. ես քեզ ուրացայ, որ դու հոգի ունիս, երբ որ մի դիր ընկալայ, որ չուարեցուց ինձ։ Այո, նոյն միջոցին մի ցնորական տենդից բռնուած ես ինձ կորցրի, եւ թէ որ քեզ իմ ձեռին տային, արիւնդ կխմէի. ես՝ քո պաշտողդ, ես, որ իմ կեանքն քեզ համար մի ժամանակ մատաղ էի դրել. ես քո մաղին դիպչողին անգամ անհաշտ թշնամին. ես քո սիրոյն եւ արիանն էի ծարաւի.....վասն դի դու, Տէր Աստուած, կարելի բան էր, եւ ինչպէս հաւատացի, որ դու մի վարպետորդի օրիորդ ես եղել. քո բընական դեղեցկութիւնդ, քո անոյշ եւ անմեղ կիսաբաց աչքերն, որոնց մեսաքսանման արտեւանունքից դուրս ցայտած մեղմ նշոյլները սրտիս մէջ էին սպրդում. էդ քո սիրուն բերանն, որ միայն հրեշտակի չունչ եւ հոգւոյ անմահութիւն եւ հաւատարմութիւն էին խոստանում ինձ. այն ամէն չնորհալի եւ աննչան շարժմունքներդ, որոնք իբրեւ սիրոյ խորհուրդ եւ նշան էի ընդունում ես անմիտս. որոգայթներ են եղել։ Դու միայն առաքինութեան, պատուոյ եւ համեստութեան չպարուվես եղել ներկել քո երեսն. մերթ երկչոտութիւն, մերթ ընտանութիւն գործածելով որպէս զի աւելի հեշտութեամբ եւ ապահովութեամբ նենգես եւ խափես ինձ նման յիմարները եւ միանգամայն աչխարհիս մէջ համբաւդ էլ պահես։ Իմ բաղդին, իմ երիտասարդութեան վրայ դուք չունենա-

լոմ քո չարտիրութեանդ եւ անկանոն հաճութեանդ խաղալիկ ես արել ինձ եւ իմ սիրոյս եւ անկեղծութեան վրայ սկսել ես ծիծաղիլ։ հետեւապէս դու գժուում ես եղել սիրահարներ շատցնելու, նրանք իրար հետ ձգելու, նրանց սրտերը պղտորելու, աւերելու եւ ոտքդ պաչ անողներն ուրախ սրտով ղերեզման ղրկելու։ Ուրեմն դու քո մօրն հարազատ աղջիկն ես եղել. դու ժողովք ես եղել արքայութեան եւ անմեղութեան անուշաղոյն ղիմակով.... Մի, մի ղէն ղեղիր էս ղիրս քըսաբմնելով. կարդա մինչեւ վերջը. հարցրու, թէ ով է էս նկարագիրն ինձ տուողը, ով է այս ղրպարտիչը.... նա է քո մայրն, ասում եմ, կամ նոյն ինքն.... Լիլին է արդեօք. կարդա ներքեւ եղած ղիրն ու դատիր։

Գորովալի մայր,

Որովհետեւ մի ամուսնական առաջարկութեան համար իմ հաւանութիւնս ստանալը կարեւոր ես համարել. այս անգամ ճշմարտութիւնը բերանով յայտնելու համարձակութիւն չունենալս դիտենալով, այս երկու տող գրուս եմ խօսում, ինձ անելով քեզ, որ պարոնն Նէլսոնն իբրեւ մեր տան ծանօթ մի մարդ յարգել եմ, սակայն ոչ միայն մի սիրաչարժ խօսք, մի յուսատու ժպիտ, մի ակնարկութիւն, չէ անց կացել մեր միջում, որ նրա էս առաջարկութիւնն արդարացնէ, այլեւ սրանից յետոյ թէեւ նա երկինք եւ երկիր ինձ համար սարսելու կարողութիւնն էլ ունենայ, սէրդ չէ յուսայ, որ իմ սրտին ամենափոքր արտաւորութիւն անգամ կարող է ներգործել եւ էս ու միայն էս իրաւամբ նրա արժանայ։

Քո սիրական աղջիկը Լիլի։

Էս է քո քնքոյշ ձեռին գրոշմը. էս է քո անուշաբէտ անուանը տառերդին, կարող ես ուրանալ, Լիլի։ Ահա էս ղիրն քո մայրն ղրկեց ինձ, իմ յանդգնութիւնս, իմ ապշութիւնս եւ կոյր վստահութիւնս պատժելով դադարեցնելու համար, մի կայծակ գլխիցս ընկնէր, մի վիհ ոտներուս տակ բաց լինէր, էնքան չէի հիանալ, արեւը մօրից ծագէր էնքան չէի թերահաւատել, որքան էս ահռելի տոմսակը քո գրիչդ եւ Լիլի մի տատրան լինելուն։ Սոսկալի ժամ. հիմա Նէլսոն իղիր, անց կացուր այդքից նրա կենաց պատմութիւնը. հօթը տարեկան անհայր եւ անմայր մնալը, ամէն տեղ ունայնութիւն։ խաբէութիւն տեսնելուցյետոյ, պատերազմի մէջ մահ փնտռելը եւ Լենհասանից դարձին քո մէջ միայն մի քոյր, մի բարեկամուհի, մի սիրուհի գտնելը. միաքդ բեր քո վերայ ունեցած ջերմեռանդութիւնը եւ մտածիր միանգամ, որ մահն քան զտոմսակդ ցանկալի չէր երեւել նրան։ Սրտիդ որ խորշը, առաքինութեանցդ որ անկինը, խոստմանցդ եւ յիշատակացդ որ նշոյլը աւերած սրտիս ապաւէն փնտռէի, իսկոյն էդ ինքնագիր, մահագուշակ

առնակը Մաղպետին երեւած ուրուականին պէս առջեւս էր կանգնում եւ ինձ դողդողացնելով յուսոյ ստուերն անդամ փարատում էր։

Եւ յիրաւի, իմ գժուելն ու ինձ սպանելս մի բան չէր, թէ էս մատնութիւնը քեղնից եկած սեւնելով վրէժխնդրութեան ոգին ինձ զարթեցնում չլինէր եւ իմ բոլոր առնացի զղացմունքս, ինքնասիրութիւնս, պատիւս, արժանաւորութիւնս, որոնք փոչոյ նման փչրեցիր նախանձու հետ միացած՝ զայրոյթս չի զրգռէին ու ապրելու ոյժ եւ խորհելու զօրութիւն չտային ինձ։ Իսկոյն երդում կերայ, որ ես լինիմ քո պատիժդ. ես ապրիմ աւերելու համար քո առունը եւ քո ապառնին, ես թիւնաւորեմ քո կենաց ամէն մի բոպէն, ես քո անմեկնելի սատանան դառնամ վերջապէս։ Առաքինութիւն, մեծանձնութիւն, թռան գնացին ինձանից, բոլոր աշխարհն եւս ինձ էլն ատում։ Որքան ճշմարիտ է, որ մի ճշմարիտ սիրուհի մարդուս կարող է դիւցազն անել, նոյնքան էլ անուրանալի է, որ մի դեւուհի նրան գազան կարող է դարձնել . . . . Օրեր անց կացան եւ մինչ դեռ ես սատանում էի այս մտայոյզ կըրքերու մէջ, բանականութեան ձայնը ականջիս խփեց, քիչ քիչ հանդարտութիւն դտայ եւ իմ անարժան վիճակը քննելու կարող եղայ։ Ուրախ եմ եւ չնորհակատ Լէյի Խատէմին, որ Լիլին անհաւատարմութեան կենդանի նշանը հաղորդեց ինձ, թէ ոչ ապառնիս էլ կորցրած էի։ Ինչու ընկնիմ մի այնպիսի նանիր եւ նենգամիտ արարածի հետ, չէ. ես չեմ լինիլ նրա զոհիը, այլ իր խիղճը եթէ ունի, իր նոր նշանածը, այլ աշխարհ, այլ իմ վեհանձնութիւնս թող կրծեն նրա սեւ սիրտը։

Ափսոս, իմ զղայուն հոգիս, սիրոյ կարօտ, մի կարի բարձր կարգի աղջկան զուռը զարկաւ կուրօրէն եւ այժմ իմ աչքին առջեւ խիստ սեւացած է նա թէ զղացմամբ եւ թէ պատուով։ Քո հարստութեան չէի պապակում, այլ միայն անխառն սիրոյ եւ խնդաղ կենաց. ես թերեւս մխիթարուիմ փիլիսոփայութեամբ, որուն մի մեծ փորձական մասը Լիլին ինձ մեծարած դառն բաժակիցն ըմպեցի։ Թող նա եթէ կարող է խաբէութեան մէջ երջանկութիւն գտնի . . . . . Էապէս խառնիխուռն բանաղատում էի, բնաւ չկասկածելով, որ բերնից դուրս գցած ամէն մի բառս քեզ դէմ ապերախտութիւն, հայհոյութիւն եւ սրբապղծութիւն է եղել։

Խնամատութիւնն ինչպէս որ յոյս ունէի, շուտով չբուժեց իմ սէրն ու քէնը։ Իսկ կրկին անմեկնելի ակարութեան մէջ չգլորուելու համար առի գլուխս։ Ա. բեւելք եկայ եւ տեսնում ես դու, իմ Լիլի, որ ոչ փառասիրութեան եւ ոչ հայասիրութեան մի անդուսպ եռանդ (թէեւ Հայերը շատ սիրում լինիմ) եւ ոչ էլ բաղդախնդրութիւնս է իմ ճանապարհորդութեան պատճառ, այլ ուրիշ կլիմայի ներքեւ եկայ փնտռելու էն անդորրութիւնը, որ հայրենեացս եւ քո սրտին մէջ չգտայ։ Իրաւ է, որ պարոն Վուտին իմ մէկ հատիկ բարեկամիս առջեւ ամօթով չերեւալու

համար իմ ճամբորդութեանս նպատակը տարբեր կերպարանքով նկարագրել էի, բայց ինչ անեմ, էս է արդեան ընկերութեան ընթացքը։

Մարդուս ներքին աշխարհը, հոգին էնքան անտես են առնում, որ արտաքինին վրայ են չինում ամէն բան։ Կուզեն, որ երեւինք ինչ, որ չենք, կուզեն խմորել, մարսել մեզ մինչեւ իմաստ բնականին դէմ եւ անհիմն օրինաղրական սովորութիւններ բնութիւն դարձնել։ Բոլոր քիր այս բռնութեան դէմ, էսպէս է աշխարհս, ձայն կբարձրացնեն, ապըստամբիր խոյսն ստութեան օգնութիւն կհասնի՝ զէնքը ու ապստամբը կընկնի։ Ուստի իմ սէրն, որն որ սկզբան աշխարհումս քարոզել էի կամենում, թշուառութիւն դառնալով մարդկանց ձեռքով սրտիս խորն թափանցեց եւ վիրաւորուած ինքնասիրութեանս կեղծդիմութիւն սրվեցրուց, թէեւ քանի քո յիշատակն միայն դար մի տեսակ ջերմ ինձ բռնում էր, սակայն միշտ սուտ ուրախ եւ զուարթ ուքնում էի երեւել իմ ծանօթներին առջեւ, որպէս զի նրանց վայն ու հեղգութիւնն էլ իմ կրակին վրայ չաւելացնեմ։ Ո՛ մարդկային չինծու բնութեան տկարութիւն։ որչափ սիրում ես դու քեզ խաբել, եւ ինչպէս վարժել ես քո հոգւոյն եւ համոզմանդ ներհակ վարուել։ Անդղիային, մանաւանդ դրսանց մարմարեայ պատ է պատում իր վրայ թէեւ ներսանց չատ անդամ մղձուկ եփուն եւ երերուն մի հրաբուխ լինի։ Իմ ներքին տրամութիւնս խաբելու համար, որն որ ըստ ինքեան սնուցանել էր, քեզ հետ ստէպ խօսած նիւթս Հայաստան աշխարհն ձեռք առի եւ այստեղի հայկեան մարմինը վերլուծելու սկսայ։

Ահա այս միջոցումն էր, որ իմ պատուէրին համաձայն ձեր տան նաժիշտը՝ Աննան. գրեց ինձ, թէ հարց եւ փորձ անելով իմացել է, որ վերոյգրեալ տոմսակը խորամանկութեամբ քեզ գրել են տուել։ Այս լրին վրայ իմ առաջին զրդումն եղաւ զալ եւ քո ոտքերուն ընկնել, սակայն դեռ մի ամսոյ իմ աչքերուն առջեւ երեւում էր։ Չկի կարող քո բուն սորագիրդ նրա խմաստին եւ քո լուութեան հետ միաբանել. սըրանից զատ, սիրտս կոտրած էր, իմ աշխարհն ու արեւը հանգել եւ աչքս էլ վարժել էր, սուր քթով, բարակ պռոշներով ուսումնական կընիկներից վախենալու։ Ա՛հ, կրակից, վառօդից եւ ոմբից չվախեցող զինուորս Լէտի Խատէմից զոզում էր. վասն զի անիրաւը վառօդով եւ զէնքով չէր խաղում, այլ ո՞ դիտէ, սատանայն որ ոստայն էր հիւսում եւ հիւսում։ Ուստի նորանց իմ տեղը նստայ եւ անդղիական զուարթութիւնս չէնջեցի իմ վրայիցս, մինչեւ որ քո վերջին գիրն առնելով ճշմարտութիւնը փոքր ի չատէ իմացայ քո բերնից եւ իմ հանգարտութեան հետ մէկ տեղ քեզ էլ զտայ։

Անոյշ օրիորդ, այստեղ վերջացնում եմ իմ խօսքն, յուսալով, որ իմ յուզմանցս եւ ճամբորդութեանս բուն իսկ պատճառը իմացնելով քեզ, ես ինձ արդարացրած լինիմ քո առաջն։ Սակայն այս տեղ չեն լրա-

նում քո պարտքն ու քո արդարութիւնը, քո ինքնակիր տոմսակն ու վերջին դիրդ մի չարաչուք ստուեր ստուգումն են, որն որ փարատելու համար մեկնութեան կարօտ է։ Այս մեկնութիւնը ապասում եմ քեզնից, որ մեր առաջուայ անվրդով եւ անբիծ հաղորդակցութիւնը չարունակեմ եւ էդ տեղ յետ դառնամ։ Մթթէ քո այն դիրն յօժարութեամբ զբրելուց յետոյ զղջացել ես, թէ ոչ մարդ բռնի թելադրութեամբ ես շարադրել եւ կամ կամովին դիտաւորութենդ յայտնելուց յետոյ նրանով իմ սիրան քաղաքավարութեամբ առնելու եւ նրա ապաւորութիւնը մեղմելու համար քո վերջին դիրն էլ գրել ես։ սրանցից որը լինելը պէտք է որ իմանամ, որպէս զի ըստ այնմ զիտենամ թէ յարգել, պաշտել կամ ատել պէտք եմ քեզ։

Երբ կասկածը մարդուս միտքն է զարթեցնում եւ տոնում, անհաւատարմութեան երեւոյթը միայն անվստահութիւն է ազդում. սէրն իր առաջուայ կուսական անմեղութիւնը եւ զգաստանութիւնը քաղաքում ծածկում է եւ փոխանակ հաւատալու, համոզուել է կամենում։

Լսպէս եւ ես երբ մի ժամանակ քո մի հաստատական ժպիտը մի շարժմունքը մի ակնթարթն իրրեւ պատգամ էի գրկում փորձի կարօտ չէի, իսկ հիմա թշնամուց հանած վուշից եւ մեկից ոչքերս ակարացած քեզ սուտիայլ ամպրումը պատած անորոշ եմ տեսնում։ Քո չնչին ցրուիը, իմ Լիլիս այն մշուշը եւ նրա միջից ցոյց տուր ինձ քո առաջուայ հրեշտակային դէմքն եւ իմ սրտագին երկրպագութիւնս ընդունիր։

Մատթէոս Մամուրեան։

ՆԱՄԱԿ

Սիրական Մկրտիչ,

Օրերը ու ամիսները էլ ոչ է հարցնում, տարի է անց կենում ու պարապ չիմ մնում, որ մէ գուցա մտածուն առնեմ ու դլխիդ ածիմ։ Ցօ. էն որ բէձաթն էր, որ խրատից քիչ քու հօրական գուրթանը թողնել ու գալ, խառնիլ թիֆլիզու ցխումը։ Մարդ 'ի պատուի էր եւ ոչ իմացաս. քի պէտի ասին։ Էտի հացը բօլ, ջուրը պարզ, գեանը չաղ ու պրաղատու. էտի հացը թանդ, ջուրը պղտուր, շատը բլօմա։ Բան ու դորձ դթնիլը էս անտէր քաղքումը շատ դժուարացիլ է։ Օրինը քանի դամ թէ հրաժարիմքը չտես կամ ատ

կու կարուի, կամ Պոլիցա կութրեն։ Ասինք թէ էկար. մեռ-
նիմ էգ մանեերուդ, որ սահաթ կուշինեն, մեռնիմ էգ բուլ-
բուլի ձէնուդ, որ խաղեր կոսէ։ Եւ արար Աստուած
զոխու վասն գործոյ և զգիշեր վասն հանգստեան։
Էլ ի՞նչ ես ուզում—ցերեկը բանում ես, գիշերը քնում ես.
սաքի հատի էլ էդպէս պիտի ապրիս։ Աւելի գլխացաւանք,
աւելի չարչարանք ու տանջանք։ Դիտի էնթէնը կենայ, էտի որ
հիւանդանաս մէ ջուր տուող էլէ կուլի, մէ ջան էլէ կուլը-
սիս։ Էտի կի մէ սև շուն էլ չի հաչի, թէ դուն կաս, թէ
չկաս։ Հանաքը դէնը կենա՝ դուրդ Աստուած չըխառովի ու
չըդաս թիֆլիզ։ Էտի Բալընց Մարոն էլէ էկի, ինչ որ դա-
դէ, ինձ ու քիզ փայ չըտայ։ Իմը ասելն է՝ քունը լսելն է։
Կատուն խօ կատու է, նա էլ երբ չաղլիկ թաթերով իր երեսը
լուանում է, ասում ենք, որ անձրև է դալու. մի՞թէ կատուե-
մէն պակաս եմ, որ խօսքերուս չհաւատաս. ես իմ կուրիկու-
կուն կուկանչիմ՝ քի համա կուլուսանայ թէ չէ, ես մեղք
չունիմ, ձեռներս լուացել եմ։

Էկար՝ մտար քաղաքը թէ չէ՝ մէ իշի նալը հազրէ բի-
լէթու համա։ Ձասես՝ որ էս բիլէթը քու պահապան հրեշ-
տակն է. քա՛ լեցի՝ էլի առաջուան պէս շինքումդ կու ծե-
փեն՝ լաղ խարբուզակը նաղդ փուղով վրէդ կուսաղացնեն՝ ծի-
ծիբուռը փառաւոր մրքուդ կուկպցնեն։ Թէ մէյիդան դուս
դաս բիռ կրելու համա՝ ինչլի զահռումարը չուտեն՝ չեն թող-
նի՝ որ բեռ կրես։ Օդաբաշիները բայդուշներու պէս տիրացել
են քարուանսարաներու վրայ՝ կումեռնին՝ կուպատռուին ու չեն
անի՝ որ դուն էլ աչքումդ լուս ունենաս։ Թուլուխչիները
փուրեները օձի պէս գեանուն կու քսեն ու կամք չեն տայ՝
որ ջուր կրես՝ մուշտարի դթնես։ Փալանը ի՞նչ է՝ թէ ուս-
տաքաշին չըկամենայ՝ չես կանայ ձեռք բերել։ Նաւքաշու-
թիւնը մուրաղ է համարում՝ ինչլի մշակին չօրհնեն՝ չեն
թողնի՝ որ նաւ բանեցնէ։ Գաջքաղութենու խէրը ջլես գը-
նացել է. «Գաջը հումէ՝ շատ է էրաց. սէլը պստիկ է՝ գինը
ձեռք չէ տալի. թէլէթու գաջը լաւ է՝ կոդը պակաս է.....»
Սրա նման խօսքերով զահլա են տանում. փուղ տալիս կի կատ-

ուի պէս կուչ ու հուփ են անում, Ջանեմէն փուղը հոգեվարքու հոգու պէս խռխռալով է դուս գալի. իրանց կունձին, իժում ինչ կունձի, մէ թիզ ան կուլի, ան չէ. իրեք շահով, մէ աբասով են սաղացնում: Ալիզ կարող կայ, որ ջիբը մէ քանի շահի կամ կմանի, կամ չէ: Շինութիւնը բաւական պակսիլ է. ես որ երեք ասեմ, դուն տասն ասա: Մախլա, մշակը Աստծու աչքեմէն ջլեսննդիլ է: Ջէր լուսը չէլի ծադի, էրէգուան կիր ու ագուռ, տախտակ ու ջինով խուրդա կրելէմէն ջարդած ու փսրած վեր է կենում քնեմէն ու վազիվազ շտապում է դէրի բլինէն. էլի ուշանում է, շատ գամ էն օրը պարապ է մնում: Եանի էն որ փչանալու աքլարն է, որ փալաբաշուն զալթեցնում է: Էնէկ մէ մարիկ անես, թէ ինչ մինէսրանի, ինչպէս փքած ու բիխիրը սրած կանգնում է ու մշակներին ջոգ ջոգում է: Բօպակ պառաւը հաւաքնումը մէկմէկ հաւերը անդղտում է, որ ձու ունեցող հաւին չը դուս թողնէ բնեմէն. զասարը ոչխար առնելիս դմակն է անդղում որ չաղերը ջոգ է. էնպէս էլ փալաբաշին վարում է խեղճ մշակներու հեղծերին, հիւանդոսին, ճղլատածին իսկի չի տանի: Գնացեր, լաւ. մշակ ութենուն ռվլէ հարցնում. էլ քի փէշքաշ. շուքը լաս, թէ ցուրտը. քաղցածութիւնը լաս թէ ծարաւութիւնը. էն պէս նղլեմէն ննգնում ես, որ իրիգնաժամու զանգրկու ձէնը ու միր Փրկչի ասածը թէ՝ «Եկայք առ իս ամենայն վաստակեալք և ծանրաբեռնեալք և ես հանգուցցից զձեզ», մէկ է դառի մշակի համա: Ինչլի բանելու տեղ կերթաս, ինչ չես տեսնի. էսաի նատած են քանի մէ հոգի լաղաթի բրթած խաշն են անուշ անում ու կախէթու գինին են կոնծում. էնդի խուզի կուդքերը չաղարած մաղալի վրայ են խորովում: Բաղալը մրգեղէնն է համեցէք անում. միկիտանը վարդու պէս կարմրացրած հաւն է մոդ բերում. . . . էլ ոռն ասեմ. ինչլի գնալու տիղը կուհանիս, բերնու ջուրդ շեթ է տալի կամ բերնումդ գուբ է ըլում ու ծովանում: Մկրտիչ Ջան. իրիգուն կերած ըլիս ցամաք հայ ու վըէն խմած ըլիս պղտուր ու տաք ջուր. մէ շաբաթ, մէ ամիս, մէ տարի թէ ցամաք հայով ու պղտուր ջրով կոխիլ ըլիս փուրըդ, կանանչով. սոխով ու սխտուրով խափիլ ըլիս բողազդ ու

համդ. զկռտուցիդ դալիս էլ ինթերու հու

ըլի, այլ և նրա գունչ ու պռունգը արենըլայ անէ. ամա ո՞վ էն սիրունը, որ վեց լուծ մախմրի պէս պլպլան ու առուզ ու գոմշերը գուլթնումը լծած խաղ կանչելով գեղնու տակինը վեր է անում. դուն։ Ո՞վ է էն բարեպաշտը, որ իր ճակատու քրտինքը այնումը չդցելով, արեգակեմէն կրակ վեր թափելիս լուսնեակու պէս վառվռուն մանդաղով պարկեցնում է ոսկու պէս փայլուն հասկերը. դուն։ Ո՞վ է աննմանը, որու մեռոր առաջ, մեկելը հիդ գեանու վրա մեխած՝ լէն ու թէթև թիակով հովու հիդ է խաղում չէկակարմիր ցորէնը դարմանեմէն ջոգելով. դուն, գեղին վարսդ։ Վերջապէս ո՞վ է էն բաղդաւորը, որ իր կնգայ շուշայ մատներով գորձած ջուալները ցորենով ուռածները դարսում իր ճռճռան սելու վրայ ու գըդակը լոթ իանա կոտրած քաշում է. դերի իր տան բազը. դուն, քու բազուկներուդ մեռնիմ։ Կանգնեցնու մէ երկու տարի էդ քու գուլթանը մարդիքը սովէմէն մեկզմեկու կու դիրչեն, մեկը մեկելին կուտէ։ Ցուդայի փայ ըլի էն մարդը, որը էդպէս պղտորիլէ քու սիրտը։ Լսել կուլիս, թագաւորներ էն էլի, որ գեղին վարողներու մշակութիւնը տեսնելիս, կանգնիլ ըլին ու ասի իրանց սրտումը. «Երանի՝ ձիր հօրն ու մորը, որ ձիղպէս որդի է մինձացրի. ձիզ էլ երանի՝, որ բերաններդ հեռու եք պահում էն լեղի ու քացխով լեքը թասէմէն, որ մինք Աստուծու օր խմումենք. երանի՝ ձիզ, որ անդաճներդ խուլ ունիք էն մանէկովի ցաւէմէն ու վարանէմէն—միր հոգիհաններէմէն. էլի երանի՝, որ արենթաթախ թրու տիզ բռնած ունիք գուլթնու մաճը»։ Պուճպուճէն սիրուն ու անուշահոտ ծաղիկ է, ամա նրա սիրտը չէ՞ որ սև է. հալբաթ որ նա էլ դարդ է ունեցի։ Քու մասի եմ ասում էս մատալէն. դուն էլ կու ուստա գաս նիղուլթենուն, դուն էլ կու քաշես էս փուչ և անդողական աշխարքու լուծը։ Մէ անհամ քամի, մէ սելաւ կամ կարկուտ, մէ երաշտութիւն կամ մորեխ տակնուվրայ կանէ քու տարուան ամաղը։ Աստուած քիզ էտով է փորձում, ինչ մէ նաւս աղուն է հանդիպեցնում, ունևորու փուղերն է ուխտ դառնում։ Ունևորը իսկի չի ըլի քու հատն ու կտուրը։ Նրա մէ մաղը որ սիպտակի, ջգրու կու հալուի. մէ գամ որ վերննդնի իր բարձրութենէմէն, էլ չի կա-

նայ վերքաշուրիլ. ամա դուն վեր կու թռչես ու բանուդ կերթաս պոլտիկ պոլտիկ։ Դուն իսկ ու իսկ էն մարդը կուլէիր, որու համա ասած է. «Մարդ է, որ գործէ ղերկիր», թէ մէ պակասութիւն, վայ իմ բերնուն, մինձ պակասութիւն չէիր ունեցի. թէ անուսում չէիր էլի։ Ուսումը էն ջուրն է, որը լուանում է միզմէն միր կոպիտութիւնը. էն քուրէն է, որը խակում է միր սիրտը նախանձեմէն ու չար կամեցողութենէմեն։ Ուսումը էն բուրդուն է, որ գեղինը կու ծակէ, համով ջուր դուրս կու ցրտկեցնէ. քարավներում ծածկած պըղինձն ու երկաթը, ոսկին ու երծաթը դուս կուդէլ։ Նա էն գաւազանն է, որ Արարատսա վրա կու մանածէ։ Ուսում ունեցող մարդը մէ էնպէս թեւեր ունէ, որ նա աստեղներու մէջը կթռչսի. կէծակը նրան չի հասնի։ Ուսումը մէ էնպէս գըլխապատառ քամի կու վեր անէ, որ անմունաթ գեղինըդ վարէ, ցանելուն՝ ցանէ, խուրձերդ կալսէ ու ջաղցու քարդ պտուտ բերէ։ Ուսումը էն էրաղն է, որ աւաղուան մարդկերանց ափալն ու հէքիաթն կուտեցնէ. նրանցը կուկառուցնէ ու հաշտեցնէ. վաղորէնքուայ թաղաւորութիւնները կուսարքոտէ ու քանդուտէ։ Ուսումը մէ էն թիլիսմէն է, որ Հայկին իր կորած գերեզմնեմէն կու հանէ, աչքու առջևդ իր նիտուանեղով կու ցէց անէ ու ածդահա Բէլին սպանեցնել կուտայ. Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչու քարոզը կուլսեցնէ. միր նահապետներու անցուդարձ անիլ կուտայ աշխարհքու մէ ծէրեմէն ինչլի մէկէլ ծէրը, նրանց մէջ լիսումը կու նստեցնէ։ Վերջապէս էն է ուսումը, որ նրա լուսը միաբդ կու պայծառացնէ, վարքդ, թէ կոպիտ է, կու փափկեցնէ, կեանքդ կու քաղցրացնէ ու կու տանէ, կուհասցնէ դէրի Աբրահամու գուքը։ Ապա ուրեմն ուսում ունեցողը չէ թէ գոզալդարու մէջը ապրողն է, այլ քաղքըցի է ամէն քաղքներու, բովանդակ աշխարհքու։ Նա էն Մովսէսն է, որ կարմիր ծովը պատռելով Իսրայէլու ազգը դէրի Աիեցեաց երկիրը կու հասցնէ, էն Յեսու Նաւինն է, որ արեգակը կուկանգնեցնէ, էն Սամուէլն է որ առուծի բերանը կու ճղէ ու պատռէ. վերջապէս ուսում առած գեղին վարողը էն Քրիստոսի աչքաբաց աշկիրան է, որ կաղուն գնալ կուտայ, կուրին լուս կշնորհէ, մահեմէն կուշինէ անմահութիւն . . .

Էս դուդուկը, Մկրտիչ Ջան, ձեռդ եմ տալի, որ թանըդ քաղցր անես ոսներուդ վրայ հինա դնիս ու ծանդր կենաս, վէրնընդ-նիս քու դիդումը։ Ուսումը ինձ ու քիզմէն խաղվէ. հիմի թէ նրա սիրմը ցանուի մեր ղլխումը, դիպ վէրին, փալան ու ուշունց կուբուսնուին։ Թէ պատկուց ես ու դուն վարդիտ էինք ոնեցի, լաւ դիդիմ, թէ ինչ կուլէինք։ Դուն, ինչպէս քու կռուանու իրատածի ընութենէմէն երևումէ, սուր, հակա-ճառ կամ փաստաբան կուլէիր. էս ջհել ջհուլներու բեր-նումը բուրթի կուկոխէիր, էնպէս որ անդճնիրը բայ ու խուփ էին արի։ Դուրդ է, ես ոնց չոլախ եմ, ոնց կուզ ունիմ, ոնց էլ ծաղկատար եմ, ամա ուսումի շնորհիւը կուլի որ քիչ ու միչ եաւա էի էլի։ Հեղինակութիւն է, որ ես կանէի թատրոնու համա, անունն էլ կուդնէի «ՇԱՌ ՓՈՒՂ. ԴԱԴԵԼԷ-ՄԷՆ» կամ «ՓՈՐՁԱՆՔ ՓՈՇՏԱԼԷՄԷՆ»։ Ափսոս, հազար ափ-սոս, որ մեր լուսահոգի մերերը շատ լաւութենու հիդ ղըլ-լներս եարախչինով էնպէս հուփ են տուի, ո նրանց մէջմէ տիղ էլ չըմնաց ուսում տիղաւորելու համա։ Դուն՝ տէրն ացքատրաք կանէիր. ղուրթին մէջք կուտէիր։ Ես՝ նեղրատա-նուն մխիթարիչ կուլէի, խաղեր ու հանաքներ կու գրէի։ Դուն . . . . . .

Անմրթի չեմ. շատախօսութիւն արի, ամա քու ոսկուու տիրոջը էս էր հարկաւոր, փլին դագանակ պիտի, քիզ ինչպէս որ ասած է, յանդիմանութիւն։ Զարվաթ ու ղուրթնի էիր ուզի իմ սանամոր համա դիրբերողուս հիդ ղըդումեմ, փուղը Ավին թամբահ անիս, ախար որ մէ վախտ օջախու որդի կու դառնայ ու դրա պարաքէմէն էլ կուպրծնի քու

ՍԱՐԳԻՍԸ։

Նոյեմբերու 24, 1861 տարի.
Թիֆլիզ։

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԿԻՍԿԱՆ

ՄԻ ՈՒՐԱԽԱՐԱՐ ԽԱՊՐԻԿԸ

Անցեալ Յունիսի ամսատեւրակով Ծանուցել էինք մեր սիրելի ազգայնոց քաղաքիս Ներսիսեան Ազգային Հոգեւոր ուսումնարանի վերակարգաւորութեան սկզբնաւորութիւնը : Ինչպէս մեր յոյսը մեծ էր, փառք ամենակալին, այժմ մեր հոգեւոր Տէրոջ՝ Վեհափառ Կաթուղիկոսի շնորհօքն ու ջանիւքը քաղաքիս ուսում նասէր ժողովրդականաց փափաքը կատարուեցաւ : Ուսումնարանի տնտեսական եւ ուսումնական մասին կառավարութիւնը յանձնուեցաւ մի նոր ժողովրդական հոգաբարձութեան, մեր Վերապատ. Հոգեւոր Հօր՝ Սրբազան Կաթուղիկոսի խընամակալութեան եւ հովանաւորութեան ներքեւ :

Ահա նոր Հոգաբարձուաց անունները այբուբենական կարգաւ :

1 Բէհրութեանց Գնեազ Գրիգոր Մ. 2 Թասիսեանց Գաբրիել Ստ. 3 Ղամբարեանց Ստեփան Պ. 4 Ղորղանեանց Գաբրիել, 5 Մարկոսեանց Յարութիւն, 6 Մէլիքեանց Դաւիթ Մ. 7 Յոհաննիսեան Յարութիւն Յ. 8 Նազարբէգեանց Նազար Թ. 9 Նազիրեանց Ռոմանոս Պ. 10 Պարոսեանց Ստեփան Ս. 11 Սվէշնիկեանց Աւետիք Բ. 12 Վասակեանց Կարապետ Յ.

Այս յարգոյ Հոգաբաձուները այժմէն իսկ ցոյց են տալի իրանց եռանդուն խնամքն ու ջանքը Ուսումնարանի բարեկարգութեան վրայ եւ ինչպէս յայտնի է քաղաքիս հայ ժողովրդեանը, արդէն նրանց կողմանէ մի քանի ամենակարեւոր անօրէնութիւններ ի գործ դրուեցան աշակերտաց բարեկեցութեան համար : Մեր յոյսը մեծ եւ մեծ է, թէ շատ ժամանակ չի անց կենալ, որ մեք զուարթութեամբ եւ խնդակցութեամբ առիթ կունենանք հրատարակել եւ աշակերտաց ուսմանց եւ գիտութեանց մասին եղած բարեկարգութիւններն էլ :

Ահա հետեւեալ մի քանի տեղեկութիւնքը, որոնք Ներսիսեան Հոգեւոր Ազգային Ուսումնարանի նոր Հոգաբարձութիւնը յանձնում է մեզ հրատարակել, յայտնի նշաններ են ժողովրդեան կողմանէ եղած մասնակցութեանը Ուսումնարանի բարեկարգութեան համար. ուստի եւ մենք ուրախ սրտով կիսութանք ծանուցանել մեր սիրելի ազգայնոց :

Ա. Բարեծնունդ յարգոյ Պարոն Յ. Ն. Բ. ազգասիրական ջերմեռանդութեամբ ընծայեց Ներսիսեան Ուսումնարանի որդեգիրներու կարեւոր համար, 1. հինգ հինգ դուժին ընտիր գանակ եւ պատառակալ սպիտակ սկրեայ կոթով, 2. մէկ դուժին երեսսրրիչ, 3. հինգ դուժին անձեռոցիկ (սալֆէթ) եւ 4. մէկ մեծ սպիտակ սփռոց վաթսուն անձանց համար :

Բ. Գերաղնուազի տիրուհի Կատարինէ Նազիրեանց ազգասիրական եռանդից շարժուելով, Ներսիսեան Հայոց Հոգեւոր Դպրոցի որդեգիրներուն ընծայեց հինգ դուժին ընտիր թաշկինակ եւ երկու դուժին երեսսրրիչ, Երրոպոյ ձեռագործ :

Այժմանայարգ Հոգաբարձուք Ներսիսեան Ուսումնարանի յայտնում են հրապարակաւ իրանց լիուլի գոհունակութիւնն ու շնորհակալութիւնը վերոյիշեալ ընծայատու ազնիւ անձանց նրանց ազգասիրական հաղով արած ընծաներու համար :

ԱՆՈՒԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱՑ ԱՄՍԱԴՐՈՑՍ Ի 1861 ԱՄԻ

Ի ՍՐԲԱԶԱՆ ԳԱՍԷ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՑ

1 Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Վեհափառ Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց։
2 Տ. Սարգիս Սրբազան Արքեպիսկոպոս, Պատրիարգ Կ. Պոլսոյ։
3 Տ. Գէորգ Ս. Արքեպիսկոպոս, նախկին Պատրիարգ Կ. Պոլսոյ։
4 Տ. Գէորգ Ս. Արքեպիսկոպոս Վեհապետեան, թեմական առաջնորդ Աստրստանի։
5 Տ. Մատթէոս Ս. Արքեպիսկոպոս թեմին Հաշտարարանաց։
6 Տ. Մակար Ս. Արքեպիսկոպոս, անդամ Միւնհոդոսին Ս. Էջմ.
7 Տ. Սարգիս Ս. Արքեպիսկոպոս, անդամ Միւնհոդոսին Ս. Էջմ.
8 Տ. Ստեփան Ս. Արքեպիսկոպոս թեմին Երեւանու։
9 Տ. Թադէոս Ս. Արքեպիսկոպոս թեմին Սպահանու և Հնդկաստանի
13 —Սորին Բարձր Սրբազնութեան ձեռամբ ի Սպահան եւ ի Հընդիկս եղեալ Հայոց բաժանին չորս օրինակք այսր հրատարակութեան։
14 Տ. Աբել Ս. Արքեպիսկոպոս Մխիթարեան ի Ս. Էջմիածին։
15 Տ. Եղիազար Ս. Արքեպիսկոպոս, անդամ Միւնհոդի. Ս. Էջմ.
16 Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Ասլանեան, ի Ս. Էջմիածին։
17 Տ. Գաբրիէլ Գ. Վարդապետ Այվազեան, Կառավարիչ թեմին Նախիջեւանու եւ Բեսարաբիոյ։
18 Տ. Գէորգ Գ. Վարդապետ Ադամեանց, Յաջորդ Հոգեւոր Կառավարութեան ի Նուխի։
19 Տ. Գրիգոր Վարդապետ Սաղինեանց, Յաջորդ Հ. Կ. ՅԱխալցխոյ
20 Տ. Սիմէոն Վարդապետ Մուշեղեանց, Յաջորդ Հ. Կ. ի Ղզլար։
21 Տ. Մեսրոպ Վարդապետ Սմբատեան, միաբան Ս. Էջմ.
22 Տ. Մկրտիչ Վարդապետ Բարամեանց, միաբան Ս. Էջմ.
23 Տ. Դանիէլ Վարդապետ Շահնազարեանց, միաբան Ս. Էջմ.
24 Տ. Պօղոս Վարդապետ, Յաջորդ Հոգ. Կառ. ի Գօրի։
25 Տ. Գրիգոր Վարդ. Մուշեղեանց Յաջորդ Հ. Կ. ՅԵլիսաւէտապոլ։
26 Տ. Մկրտիչ Վարդապետ Խըրըմեան, ի Վան։
27 Տ. Ադամ Վարդապետ, վանահայր Տաթեւու վանից՝ մօտ ՅԱդուլիս։

ԱԳՈՒԼԻՍ
(Վերին եւ Դիրքին)

1 Ադամալեանց պ. Ադամալ :
2 Ադամալեանց Պ. Պողոս :
3 Ամատունի պ. Յովհաննէս բէգ :
4 Ա.ր ապխանեանց պ. Մկրտիչ Արապխանեան :
5 Դաւիթեան պ. Մարգար Դաւթեան :
6 Դաւրդրեանց Պ. Հայրապետ Դաւթեան :
7 Մալեանց տիրացու Մինաս Մըկրտչեան :
8 Մամիկոնեանց Խաչիկ վարժապետ, ի Շուշւոյ :
9 Մանուէլեանց պ. Մանուէլ Միքայէլեան :
10 Մանուէլեանց պ. Պատուական :
11 Մելիք-Մովսէսեանց պ. Մինաս Սէրեան :
12 Մելիք-Փարսաղանեանց Մելիք Գալուստ, 'ի Բէխ գեղջէ :
13 Մելիք-Կարապետ , 'ի Մեղրի գեղջէ :
14 Մնացականեանց պ. Բաղդասար
15 Յովհաննիսեանց Ներսէս Տ. Գէորգեան, Կառավ. Նահանգին :
16 Նուսնուսեանց պ. Հայրապետ Մկրտչեան :
17 Ստեփանեանց պ. Աստուածատուր Յովհաննիսեան :
18 Տէր-Մկրտչեանց Աւետիս աղա :
19 Տէր Միքայէլեանց Պ. Մէհրամդուլի :
20 Տէր Յարութիւնեանց Յարութիւն քահանայ, ընդ. :
21 Տէր-Ջանեանց մահտեսի Օհաննէս .
22 Փանիեանց պ. Բաղդասար Դասպարեան :
23 Փանիեանց պ. Յարութիւն :
24 Փանիեանց պ. Փանի մահտեսի Ստեփանեան :
25 Քալանթարեանց պ. Խաչատուր Յովհաննիսեան :

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՈՊՕԼ

1 Ա.րտաշէսեանց պ. Մկրտիչ :
2 Ա.ղասնեանց ազնուական Խաչատուր աղա :
3 Բարայեանց պ. Կարապետ :
4 Բարայեանց պ. Յովհաննէս :
5 Գարդեանց Սիրական աղա .
6 Թորոս վարժապետ Գէորգեան, Աբրիկոս Դարոյնի ընդ. 'ի հրատարակչէն :
7 Խանազեանց Գէորգ, ատոիճ.
8 Կոստանեանց Տէր Յովսէփ քահանայ :
9 Մէլիք-Ադամեանց Մէլիք-Սօսիրէգ :
10 Միրզայեանց պ Թադէոս :
11 Նալեանց պ. Աւետիք, ուսուցիչ Հոգեւոր Ուսումնարանին :
12 Ուսումնարան (հոգեւոր) քաղաքին, ընդ. 'ի հրատարակչէն :
13 Տէր Մատթէոսեանց Տէր Թադէոս Քահանայ :
14 Տիգրանեանց ազնիւ Թադէոս աղա :
15 Տիգրանեանց ազն. Օհաննէս աղա
16 Քեանդարեանց Մկրտիչ աղա :

ԱԽԱԼՑԽԱ

1 Ադամեանց պ. Կարապետ :
2 Բաղրատունեանց պ. Օհաննէս.
3 Դէմիրչիոլլեանց Տէր Ստեփան Քահանայ, բարեկարգիչ յԱխալքալակ :
4 Հաղարաղեանց պ. Սահակ, ատոիճանաւոր:
5 Հոգեւոր Դպրոցն, ընդ. :
6 Ղազէգեան պ. Եղիշէ, պատուաւոր քաղաքացի :
7 Մեծատունեանց Տէր Մարտիրոս Քահանայ :
8 Մովսիսեանց Մկրտիչ, ատոիճ.
9 Մուշեղեանց Կարապետ աղա:
10 Մուշեղեանց Մահտեսի Ղազար աղա, ատոիճանաւոր:
11 Յակոբջանեանց հաճի Սարգիս :
12 Յարութիւնեանց պ. Կարապետ :
13 Նահանգական դպրոց քաղաքին (արքունի):

14 Պոռուդեանց պ. Յովհաննէս :
15 Ջուսայլամեանց Պ. Յովհաննէս :
16 Վարդանեանց Մահտեսի Համազասպ :

ԱՐՄԱՒԻՐ

1 Տէր Վարդան Գ. Գասպարեանց:

ԲԱԳՈՒ

1 Այվազեան պ. Յովհաննէս Թումասեան :
2 Ապրէսեանց պ. Յակոբ Խաչատուրեան :
3 Գալուստեանց պ. Մարկոս Եսայեան :
4 Զոհրապեանց պ. Մովսէս Սրապիոնեան, սատիճանաւոր :
5 Կրասիլնիկեանց պ. Նէրսէս Մըկրտչեան :
6 Ղասարեանց պ. Յովհաննէս Անդրէասեան :
7 Մանուէլեանց պ. Յովհաննէս Յովհաննիսեան :
8 Մարգարեանց պ. Յովհաննէս Գըրիգորեան :
9 Մէլիք Կարակոզեանց Բալաբէդ Գասպարեան :
10 Մէլիքեանց Զաւթի Մէլքոնեան
11 Յարութիւնեանց պ. Նիկողայոս:
12 Նահանգական (արքունի) ուսումնարան քաղաքին, ընծայի Տէր-Ղուկասեանց Ալէքսէէ :
13 Պապովեանց պ. Պապաջան Գաբրիէլեան :
14 Ռաստոմեանց բժիշկ Դաւիթ Յարութիւնեան :
15 Տէր Գրիգորեանց պ. Սարգիս Տ. Յովհաննիսեան :
16 Տէր Ղուկասեանց տղին Ալէքսի Տէր Յարութիւնեան :

ԲԱՅԱԶԻԴ (Նոր)

1 Արծրունի Բարսեղ ապս :

ԲՕԼՆԻՍ

1 Տէր Բարսեղ քահանայ Տէր Անդրիասեանց, ընծայ Ի հրաւերոնէն :

ԳՕՐԻ

1 Եարալեանց Ծէր Դաւիթ քահանայ:
2 Հոգեւոր դպրոց քաղաքին Չէ :
3 Տէր Գալստեանց Տէր Յովհաննէս քահանայ:
4 Տէր Արրահամեանց Տէր Յովհաննէս քահանայ:

ԴԷՐԲԷՆԴ

1 Լորիմելիքեանց ժէնեռալ Միխայէլ Տարիէլեան, Գաւառապետ :
2 Կաչկաչեանց պ. Սարգիս Ստեփանեան :
3 Ղազարեանց պ. Սարգիս Դաւթեան :
4 Ղազարեանց պ. Խաչատուր :
5 Ներսիսեանց պ. Յովհաննէս Պողոսեան :
6 Զաքմաքսաղեանց պ. Յովհաննէս Յակոբեան :
7 Սպանդունեանց Տէր Արրահամ քահանայ, գործակալ :
8 Տէր Ղուկասեանց պ. Դանիէլ Մովսիսեան :

ԴԷՐՊՏ

1 Դողոսեանց պ. Գէորգ :
2 Ղազարեանց Միքայէլ Յովսէփեան ուսանող :

ԴՈՒՇԷԹ

1 Տէրտէրեանց Տէր Գէորգ քահանայ :

ԵԼԻՍԱՒԵՏԱՊՕԼ

1 Աւշարեանց պ. Աւետիք:
2 Բէհրութեանց Կնեազ Միքայէլ Արաէնեան, Նահանգապետ :
3 Զաքարեան պ. Համբարձումի Զաքարեան

4 Թէմուրեանց Մնացական բժշկ նահանգին:
5 Լազարեանց պ. Սիմոն Յովանիսեան:
6 Կուզանեանց պ. Սողոմոն Վասիլեան:
7 Ղեւոնդեանց պ. Յարութիւն Գրիգորեան:
8 Մէլիք—Շահնազարեանց Յովսէփ-բէկ Բահրամեան-բէկեան:
9 Վէրմիշեանց պ. Ամբակում Գրիգորեան:
10 Տէր—Դանիէլեանց Մարտիրոս քահանայ:
11 Տէր—Զաքարեանց Տէր Օհաննէս քահանայ, ընդ.:
12 Տէր—Մարտիրոսեանց Բերոբ:
13 Տէր—Ներսէսեանց պ. Ներսէս Աբրահամեան:

ԵՐԵՒԱՆ

1 Մէլիք—Աղամալեանց Ղահրաման:
2 Մէլիք—Վարդանէսեանց Աղեքսանդր:
3 Տէր-Զաքարեանց Զաքար խա Տ. Յովհաննիսեան:
4 Տ. Մարուքեանց Յոհաննէս Անդրէասեան:

ԵՊԻԱՏՈՐԻՍ.

1 Մուրատեանց պ. Միքայէլ Եղիազարեան:

ԷՋՄԻԱԾԻՆ կամ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

1 Թաղիանոսեանց պ. Սուքիաս Ստեփանեան:
2 Մաղինցեանց պ. Գրիգոր:
3 Մէլիքսէթումեանց Ստեփան:
4 Մուշեղեանց Ստեփան:

ԹԱՒՐԻԶ

1 Վարդանեանց պ. Գալուստ Շերմազանեան:

ԹԷՀՐԱՆ

1 Վարդանեանց պ. Գէորգ Շերմազանեան:
2-4 —Սորին միջնորդութեամբ բաժանի անդէն գտեալ ուսումնասէր Հայոց չորս օրինակ:

ԹԷՈԴՈՍԻԱ.

1 Ալթունեան Եղբարք:
2 Խալիպեան Ռուսմնարան:
3 Մաղերեանց պ. Աղեքսանդր:
4 Մելքումեանց Ալթանաղինէ աշակ. Խալիպ. Ռուսում:
5 Պոլուբէկեանց—Թորոսեան:
6 Պուշկարեանց պ. Յարութիւն Կարապետեան:
7 Տ. Աբրահամեանց պ. Օհաննէս:
8 Տիգրանեանց պ. Սարգիս Աւետիքեան. տեսուչ Խալիպեան Ռուսմնարանի:
9 Քէշիշեանց պ. Մկրտիչ Օհաննիսեան:
10 Քուրեանց պ. Կարապետ Գաբրիէլեան:

ԹԻՖԼԻԶ

1 Աբիսաղամեանց Արէլ:
2 Անարանի Մնացական:
3 Աղամջանեանց Մինաս:
4 Անանիկեանց Կարապետ, յԱխալքալակէ:
5 Ատուռծատուրեանց Աղաջան:
6 Ալթրոնի Երեմիա ժենէրալ:
7 Ալտապեանց Բարսեղ:
8 Աբրանեանց Խաչատուր:
9 Աւագեանց Պօղոս, յԵլիսաւետապոլէ:
10 Բարանեանց Աբրահամ:
11 Բաստամեանց Ստեփան, բժիշկ:
12 Բէլտեանց կարապետ վարժապետ:
13 —Սորին Դպրոցն, ընդ.:
14 Բէհրութեանց Կնեալ Գրիգոր Յովսէփեան:
15 Բորխեանց Գէորգ:
16 Գալուստեանց Զաքար:
17 Եղիազարեանց Յոհաննէս:
18 Երիցեանց Դաւիթ:
19 Եւանդուլեանց Աւետիք:
20 Զուարեանց Կարապետ:
21 Զուարեանց Գէորգ:
22 Եղիսիրդեանց Լեւոն:
23 Էնֆիաճեանց Աւետիք:
24 Էֆէնդեանց Յովսէփ:
25 Թահիրեանց Աղեքսանդր:
26 Թամամշեանց Զաքար:
27 Թիրաքեանց Վասիլ:

28 Լազարեանց Կարապետ :
29 Խաչատրեանց Աստուածատուր :
30 Խատիսեանց Գաբրիել :
31 Խանդամիրեանց Պետրոս :
32 Խերոդինեանց Դաւիթ :
33 Խերումեանց Յովսէփ :
34 Խմբագրատուն «Մեղու Հայաստանի» լրագրոյն :
35 Խոսրովեանց Բաղդասար :
36 Խաչատրեանց Վասիլ :
37 Ծատուրեանց Գրիգոր (Աղալօ) :
38 Ծովհաննեանց Այէքսանդր :
39 Ծուրինեանց Գէորգ :
40 Կարինեանց Յակոբ վարժապետ:
41 Կոմանեանց Խաչան ի Շուշւոյ :
42 Հախվերդեանց Գէորգ :
43 Հէջուբեանց Հէջուբ :
44 Ղազարեանց Գրիգոր :
45 Ղալամքարեանց Գէորգ :
46 Ղայթմազեանց Յոհաննէս :
47 Ղանդուրաղեանց Յարութիւն :
48 Ղէբարեանց Սիմոն յԱխալց.
49 Ղորղանեանց Սղոմոն Սպլիդ.
50 Մելիքեանց Դաւիթ:
51 Մելքումեանց Միքայէլ:
82 Միրեանց Յոհաննէս :
53 Մխիթարեանց Առաքել :
54 Մուրադեանց Գաբրիէլ :
55 Յոհաննիսեան Յարութիւն բժիշկ:
56 Յոհաննիսեան Ոսկան:
57 Նազիրեանց Ռոմանոս :
58 Նազարեանց Նազար ի Շուշւոյ:
59 Շահազիզեանց Յարութիւն :
60 Շահինեանց Յոհաննէս :
61 Պարոն Սարգսեանց Յարութիւն :
62 Զորչեանց Մանասէ :
63 Ռոստոմեանց Միքաէլ. յԱդուլ.
64 Ռոտինեանց Նիկողայոս բժիշկ:
65 Սանդոյեանց Կարապետ :
66 Սարգիսեանց Ստեփան :
67 Սէրօբեանց Յակոբ .
68 Սիմոնեանց Պետրոս :
69 Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ Դպրոցին ընծայ 'ի հրատարակէն :
70 Սվէ Հենրիկեանց Աւետիք :
71 Ստեփանեանց Խաչատուր բժշ.
72 Տ. Բարդեանց Տ. Գրիգոր քահանայ :
73 Տ. Գրիգորեանց Միքայէլ, բժիշկ:
74 Տ. Գրիգորեանց Գէորգ :
75 Տ. Գրիգորեանց Տ. Մկրտիչ քահանայ :
76 Տ. Ղազարեանց Յովակիմ :
77 Տ. Ղուկասեանց Նիկողայոս :
78 Տ. Մկրտչեանց Բրիստափոր :
79 Տ. Յակոբեանց Յարութիւն :
80 Տ. Յակոբեանց Նիկողայոս :
81 Տ. Յարութիւնեանց Վասիլ:
82 Տ. Յովսէփեանց Օհաննէս :
83 Տ. Յովսէփեանց Աստուածատուր ի Շուշւոյ :
84 Տ. Շմաւոնեանց Միխայէլ :
85 Փիլոյեանց Գէորգ Եսայեան :
86 Քալանթարեանց Յակոբ, յԱգուլեաց :
87 Քակարեանց Գէորգ :
88 Քէթխուդեանց Լուսաստր :
89 Քէթխուդեանց Յարութիւն :
90 Քէթխուդեանց Սղոմոն :
91 Քոչարեանց Կարապետ բժիշկ :
92 Օրբելի Տ. Յովսէփ քահանայ :

ԹՐԱՊԻԶՈՆ

1 Մինասեան պարոն Յովհաննէս, Թարգման Հիւպատոսարանին Ռուսաց :

ԽԱՐԿՈՎ

1 Սուլթանեանց պ. Վարդան :

ԿԵՐՉ

1 Սէյինեանց պ. Գէորգ Յոհաննիսեան :

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ

1 Խմբագրատուն «Մասիս» լրագր.
2 —«Մեղու» տասնօրեայ հանդիսի:
3 —«Մեղու, Հանդէս Հաշտենիյ» անուանեալ հրատարակութեան
4 —«Նբլեակ» տասապրոյն :
5 —«Փարիզ» անուանեալ շաբաթագրոյն :
6 —«Արշալուսոյ Արարատեան» :
7 —«Արևելեան դար» տասնօրագրոյն :
8 —«Սէր, ուսումն հնգեւտասնօրեայ» հրատարակութեան ի Պոլիս :

ՀԱՇԴԱՐԽԱՆ

1 Ամանաեանց պ. Կարապետ:
2 Ա. յովսեփեանց պ. Սարգիս:
3 Եղիշեանց պ. Գրիգոր:
4 Կուչարիզեանց պ. Սլէքսէյ:
5 Թոլոխանեանց պ. Գաբրիել:
6 Զէրքէզեանց պ. Գէորգ:
7 Ջանանեանց պ. Ստեփան:
8 Սարգսեանց պ. Օհաննէս:
9 Սէրգէյեվեանց Մկրտիչ, տոտիճ.
10 Տէր Սարգիսեանց պ. Մելքում:
11 Օսիպեանց պ. Աստուածատուր (Բոզդան):

ՂԱՉԱՆ

1 Խոտիսեանց պ. Դաւիթ Գաբրիէլեան:

ՂԱՐԱՍՈՒ—ԲԱՁՈՐ

1 Դավլաթեանց պ. Թորոս:
2 Իշխանեանց պ. Մելքոն եւ Թուրամպահեանց պ. Օհաննէս:
3 Միրզայեանց պ. Մելքոն:

ՂԶԼԱՐ

1 Անանեանց պ. Բալասեղ:
2 Ա.ֆղանդիլեանց պ. Եղիա:
3 Բուրջալեանց պ. Գրիգոր:
4 Բէրոյեանց պ. Համբարձում:
5 Երուսալիմեանց պ. Գէորգ:
6 Զուրարեանց պ. Օհաննէս:
7 Էմինեանց պ. Յակոբ:
8 Թանդոյեանց պ. Մարտիրոս:
9 Իզմիրեանց պ. Եսայի:
10 Խաչատրեանց Մովսէս, վարժապետ:
11 —Սրբոյն Գրիգորի ընծայի 'ի հրատարակեն:
12 Մամաջանեանց պ. Գասպար, Քաղաքաղրես:
13 Մէհրապեանց պ. Մկրտիչ:
14 Փիլիպոսեանց պ. Գէորգ:
15 Քանանեանց Յարութիւն, Պօղոսպոլսեցի:
16 Քուչուբէկեանց պ. Օհաննէս:

ՂՈՒԲԱ

1 Բարսամեանց պ. Խաչատուր
2 Դամարճակ աղուսեանաց:
3 Ղազարեանց Պետրոս-Բէգ:
4 Ղուկասեանց եղբարք, պ. Մարգար եւ Սարգիս:

ՃԻՊՐԱՅԻԼ

1 Նահապետեան պ. Գասպար, Կառավարիչ Մաքսատան:

ՄԱՅԻԿՈՊ

1 Պօղոսեանց Վահան, զօրագետ:

ՄՈՍԿՈՎ

1 Ալէքսանդրեանց պ. Սարգիս
2 Անանեանց պ. Յովհաննէս Ս.
3 Բարայեանց պ. Գէորգ:
4 Բուրջալեան եղբարք:
5 Էմին Մկրտիչ Ց.
6 Գանջեանց պ. Սիմոն Ս.
7 Թաւրիզեանց պ. Ալէքսանդր Ա.
8 Կաչկաչեանց պ. Աստուածատուր:
9 Հայ Ուսանողք Մոսկովու Համալսարանին, ընծայ 'ի հրատ.
10 Մալեանց պ. Աւետիս:
11 Միրիմանեանց պ. Յարութիւն Մ.
12 Տէր Մկրտչեանց Գրիգոր:
13 Մոլլեանց Մսեր Սարկաւագ, Հրատարակիչ «ՃՈՒԱՐՔԱՂԻ»:
14 Նալբանդեանց Գ. Ստեփան, Հրատարակիչ «ՀԻՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ»:
15 Սոխրաթեանց Կարապետ Թ.
16 Ստեփանեան պ. Միքայել Յ.
17 Տէր Ղուկասեանց Սղոմոն Ց.:
18 Փանիկեանց պ. Մելքոն Գ.

ՄՈՁԴՈԿ

1 Խորովեանց Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայ:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ (հին)

1 Բարխուդարեանց Գէորգ:
2 Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն, ընծայ 'ի հրատարակեն:

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ ՆՈՐ

1 Ալամուլեանց պ. Ալէքսանդր:
2 Ա.ճէմեանց Նիկոլայոս Մ.
3 Աչակովսկի Անանի Ս.
4 Բարսամեանց պ. Մարտիրոս Զ.
5 Թիթեռեանց պ. Անդրեաս Ծ.
6 Խաչատրեանց Գէորգ Պ.
7 Խալիպեան Յարութիւն աղնիւ:

8 Կողպէտլեանց՝ պ. Կաթողիկոս եւ Յովհաննէս :
9 Հաղբեանց պ. Յակոբ Ս.
10 Միսանիկեանց պ. Մարտիրոս Մ
11 Մելքոնեանց պ. Գ. Յարութիւնեան :
12 Նահանգական ուսումնարանին ընծայ 'Էհրապարեանէն :
13 Շահինեանց պ. Թադէոս Բ.
14 Զորչորեանց՝ պ. Սերով բ. Յ.
15 Զուպարեանց պ. Օհաննէս Գ.
16 Պապովեանց պ. Եմիկեան Լ.
17 Պապովեանց պ. Լուկեան Մ.
18 Պիլիկեանց պ. Յակոբ Ս.
19 Քայլեանց պ. Յամուէլ Դ.
20 Օպէրեանց պ. Յարութիւն Ա.

ՆՈՒԽԻ

1 Բարուչեանց պ. Միրզաչան Մ.
2 Զարկարեանց պ. Մկրտիչ :
3 Թադէոսեանց՝ պ. Սարգիս Գ.
4 Խորիեանց Սիմէոն աստիճ.
5 Խուդատեանց պ. Խուդատ Ա.
6 Մարգարեանց Ղազար, ընծայ դպրոցէն :
7 Մնացականեանց՝ պ. Ստեփան :
8 Նազարէթեանց պ. Յովհաննէս :
9 Վարդանեանց պ. Յովհաննէս Յ.
10 Սարգիսեան Ղուբինակի սեկրետար :
11 Սիրիկեանց Յարութիւն :
12 Տ. Աղէքսանդրեանց Մարտիրոսբէկ :

ՇԱՏՈՒԵՎԱԿ (ամրոց ի Կուկաս)

1 Իւղբաշեանց Սարգիս :

ՇԱՄԱԽԻ

1 Թոսայեանց Զանկիլ :
2 Լալայեանց Դաւիթ Գ.
3 Համբարձումեանց Սարգիս վարժապետ :
4 Հպեւոր Ուսումնարանին ընծայ Էհրապարէն :
5 Մամիկոնեանց Աւետիս Մ. նահանգապետ :
6 Մատաթեանց Պետրոս—բէկ :
7 Մզերբեանց պ. Գաբրիէլ Յ.
8 Նաջարեանց պ. Կարապետ Յ.
9 Ներսիսեանց պ. Մովսէս Ղ.
10 Սերեբրիակեանց պ. Յարութիւն :

ՇՈՒՇԻ

1 Ամարասու վանից Դպրոցին ընծայ ի Գէորգեայ Ամրոսումեանց :
2 Ադամեանց Պետրոս :
3 Անանեանց Արրահամ :
4 Անանեանց Յովսէփ :
5 Խաչատուրեանց Գրիգոր :
6 Խանդամիրեանց Պետրոս :
7 Հախումեանց Համբարձում :
8 Հասարակաց ընթերցարան :
9 Նազարեանց Ստեփան :
10 Շիսեանց Օհանջան :

ՍԱՆԿՊԵՏԲՈՒՐԳ

1 Գրիգորեան Ստեփաննոս :
2 Եղեանց Կարապետ :
3 Իզմիրեանց Յովսէփ :
4 Խուդարաշեանց Աղէքսանդր :
5 Ղազէղեանց Աւետիք :
6-8 —սորին ձեռամբ օրինակք երեք բաժանին Հայաստանեաց տեղւոյն, որոց անուանք չեն հաղորդեալ հրատարակչի :
9 Սամակտարեանց Միրտիչ :
10 Քալանթարեանց Միքայէլ :

ՍԻՄՖԵՐՈՊՕԼ

1 Զատարիքեանց Կարապետ :

ՍՏԱՒՐՕՊՕԼ

1 Աչակովակի պ. Նազար Ս.
2 Զուպարեանց պ. Թէոդորոս Ա.
3 Պասկանեանց Տէր Պետրոս Բ.
4 Քոթանեանց պ. Օհաննէս, դեղարուեստ :

ՓՕՓԻ

1 Տէր Շմաւոնեանց Նիկողայոս :

ՔԻՇՆՈՎ

1 Կոյլեսվեանց Յովհաննէս Լուսիկեան :

ՔՈՒԹԱՅԻՍ

1 Յովհաննիսեան պ. Սարգիս :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՆԻՒԹՈՑ

«ԿՈՒՆԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ»

1861 ԱՄԻ

Հայկական թատերք «Գարեղին», ազգային ողբերգութիւն.—Մարկոսի Աղաբէկեան։ Երես 1—24, 109—145, 212—224։

Արեղակ.—Գանձակ քաղաքից։ Երես 24—40։

Անզգիական նամականի.—Մատթէոսի Մամուրեան։ Երես 41—54, 145—154, 188—199, 651—658,

Նամակ եւ ճայն վասպուրական Արծուոյն.—Մկրտիչ վարդապետի Խրլմեան։ Երես 55—64։

Դիմաւորութիւն կռնկան վասպուրական Արծուոյն ի Տփխիս.—Ցարու։ Թիւնի Տէր Մարտիրոսեան։ Երես 65—66։

Առ դիմաւորող վասպուրական Արծուոյն.—Գարեղնի Սրուանձտեանց։ Երես 66—70։

Առ կռունկն Հայոց աշխարհին.—Իսրայէլի Մամիկոնեանց։ Եր. 71—72։

Նորատիպ գրեանք. «ՍԷՐ» Հայ երեխանցը ընծայ Գարրիէլ Խատիսեանցից։—ի Հրատարակչէն։ Երես 72—79։

Ազգային Թանգարան ի Թիֆլիզ եւ ստորագրուող հիմնադիր անունքը։ Երես 80։

Արագածոտնից եւ Արարատեան դաշտից ողջոյն կռնկան.—Պ. Պահլաւունւոյ։ Երես 81—83։

Պանդուխտ Համազասպայ իր Հայրենիքի խորհրդածութեան չարունակութիւնը.—Ցարութիւնի Խարազեանց։ Երես 24—94, 282 | 298։

Երկրագունտը եւ աստղալից երկինքը։ ժամանակը եւ երկնային տարածութիւնը.—Աղէքսանդրի Երիցեանց։ Երես 94—108։

Հայոց աշխարհին կռնկան խապրիկները։ Երես 154—160, 288—327, 392—399

Նորատիպ մատեան, Շուշանիկ ազգային ողբերգութիւն.—գործ Յակոբայ Կարինեանց։ Երես 160։

Կական Երեմիայի Իսահակեանց։ Երես 161—163։

Հասարակաց բժշկականութիւն.—բժիշկ Դաւթի Ռոստոմեանց։ Երես 163—188, 408—425։

Տիեզերաստեղծութիւն.—Աղէքսանդրի Երիցեանց։ Երես 199—212։

Ներսիսեան Հոգեւոր Դպրոց Հայոց Թիֆլիզում.—Հ. Էնֆիաճեանց։ Երես 225—246։

Գիրք, պատմութիւն քաղաքակրթութեան, որ յԵրուսալիմ։ —Թարգմանութիւն Մարկոսի Աղաբէգեան։ Երես 247—266, 337—356, 488—513, 732—765, 897—921։

Իմ նշանածը արաղն ա, թատերգութիւն։ —Գալուստի Շերմազանեան Վարդանեանց։ Երես 267—282։

Քանի մի խօսք մեր աղգի ներկայ դրութեան վրայ։ —Յովհաննու Սայաթնովեանց։ Երես 250—354։

Օրհնեալ են սիրողք խեղճ Հայաստանի, (նմանութիւն)։ —Յովհաննոսի Ստեփանեան։ Երես 357—358։

Օվսանա պատմութիւն։ Խաչատուր Աբովեանի գրուածքներից։ Երես 310—391, 440—453։

Յայտարարութիւն մասնաւոր դիտական եւ գործական դպրոցի պետական խորհրդականի Ստեփաննոսի Նազարեանց, Մոսկուայի մէջ։ Երես 398—407։

Աղգային հարսանիք, (թատերգութիւն)։ —Գալուստ Շերմազանեան Վարդանեանցի։ Երես 420—440։

Նամակ Աղուլիսից, Ա. Խրլմեան Մկրտիչ վարդապետի քարոզութիւնքը Աղուլիսումը, Բ. Գողթն առ Արծիւն Վասպուրական եւ Գ. անղրադարձ պատասխանիք Վասպուրական Արծուոյն։—Հաղորդած Իսրայէլ վարժապետից Մամիկոնեանց։ Երես 453—463։

Աղգային կրթութիւն եւ տեղեկութիւն Ղարաբաղու Հայոց յառաջադիմութեան վրայ եւ երեք ճառ Ղարաբաղու Նորոգ հաստատուելի աղգային հոգեւոր դպրոցի աւիթով խօսած։—Հաղորդուած Ներսէս Ալթաբէգեանցից։ Երես 464—487։

Բարեկարգութիւն Թիֆլիզու Ներսիսեան Աղգային Հոգեւոր Ուսումնարանի։ Երես 482—487։

Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը։—Գամառ—Քաշիպայի։ Երես 513—530։

Մէկ քանի խօսք Աբովեանի վերայ կենսագրութիւն Մ. Տէր Աղարեանցի։ Երես 531—553։

Կոմս Կավուր։ Թարգմանութիւն ՆՕՐ (Վիպս) անուն լրագրից Գ. Մուրատեանցի։ Երես 553—566։

Նամակ Մոսկուայից, Համալսարանի ուսանող Մկրտիչ Խաղանջեանցի մահը։—Իշխան Բաղրատունւոյ։ Երես 566—569։

Կնքերիճումը օտարաչարիվ պատանեկաց համար աշակերտանոցներ հաստատելու յայտարարութիւն։ Երես 570—577, 638—642։

Մտածմունք մեր Հայոց աղգային եւ բարոյական զարգացման վրայ թէ ինչպէս է եղել մեր նախնի հայոց մէջ եւ թէ ինչպէս պէտք է լինի եւ մեր արդի հայոց մէջ էլ ընտանեկութեան կեանքն ու հոգին աղգ-օրէն եւ բարոյապէս նկատելով—Մարկոսի Աղաբէկեան։ Երես 578—616 671—692, 830—843։

1861 ամի փետրուարի 19-դ օրը Ռուսաց համար թարգմանութիւն Գէորգայ Տէր Աղէքսանդրեանց։ Երես 616—627։

× Հանապարհորդութիւն ի Դաւրիժ,—Աբէլ արքեպիսկոպոսի Ատրպատականի։ Երես 627—638։

Աղգային յառաջադիմութեան նշաններ, նամակ Թիֆլիզից,—Գրիգոր քահանայի Տէր Բարսեղեանց։ Երես 643—650։

Հաշակ Պարսիկ բանաստեղծութեան (թարգմանութիւն Պետրոսի Մատաթեան։ Երես 658—670, 765—778։

Աղգային սահմանադրութեան արդիւնքը եւ Երուսաղէմայ Հայոց միաբանութեան բարեկարգութեան եւ Պատրիարգի ընտրութեան խնդիրը։ Երես 693—726, 801—818, 887—895։

Նորատիպ մատեանք։ Երես 729—730։

Ծեր այր, (աղգային պարերգութիւն)։—Գամառ քաթիպայի։ Երես 778—779։

Ռոստավէլի ընձու մորթի հագած մարդ (չարունակութիւն) Սարգսի։ Երես 780—783։

Թոմաս բոյարիս (ճշգրիտ անցք) Մ. Մնասիբեան։ Երես 78ի—791։

Վարիի (էհղիպարի) մասին մի քանի խօսք Կուտալայ Սէնեօլից (թարգմանութիւն) Աղէքսանդրի Երիցեանց։ Երես 798—801։

Բանաստեղծութեան վրայ,—Բարսղի Ամամանեան։ Երես 819—830, 921—926։

Դատարակութիւն, միտք եւ սիրտ,—Գէորգ վարդապետի Ադամեան։ Երես 843—850։

Փոխանակ առաջաց Պ. Գէորգայ Ալիէրդեան Հ. Էնֆիաճեանցի։ Երես 870—886։

Յայտարարութիւն «Կռունկ հայոց աշխարհին» օրագրի հրատարակչից։ Երես 896—897։

Թրուվաթօրէ (եղերերգութիւն).— Մ. Մնասիբեանի։ Եր. 927—963։

Նամակ.—Սարգսի։ Երես 970—976։

Անուանք բաժանորդաց ամսագրոյն 1861 ամի։ Երես 978—984։

Բովանդակութիւն նիւթոց «Կռնկան Հայոց աշխարհին»։ Երես 985—987։

Հրատարակիչ և տնօրէն } ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃԵԱՆՑ, Խմբագիր ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԷԿԵԱՆ։

Печатать позволяется г. Тифлисъ. 23-го Декабря 1861 года.
Ценсоръ И. Кайтмазовъ